

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK*

BENKŐ LORÁND, *Nemzet és anyanyelve*. Osiris, Budapest, 1999. (316 lap)

„Nyelvében él a nemzet” — ez a szállóige a Magyar Nyelvtudományi Társaság „jelmondata”, utalva arra, hogy közép-kelet-európai tájainkon a nemzeti identitás legfontosabb jellemzője, része az anyanyelv. Nem véletlen tehát, hogy BENKŐ LORÁNDnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének legutóbbi könyve a *Nemzet és anyanyelve* címet viseli. Az élete nyolcvanadik évébe lépett szerző, akit bizvást tekinthetünk a magyar nyelvtudomány nesztorának, tudós pályája során folyamatosan szembesült a magyar nyelv s az azt beszélő nép, nemzet kapcsolatának problematikájával. Első önállóan megjelent munkája az otthoni táj, az erdélyi Nyárádmunte földrajzi neveit dolgozta föl, hogy aztán a magyar nyelvtudomány számos területén alkosson maradandót: névtan, dialektológia, leíró nyelvtan s elsősorban nyelvtörténet.

Az ismertetendő munkát olvasva, magam főleg arra gondoltam — amit, természetesen, egyébként is tudtam, de a könyv plasztikusan rajzolta ki —, hogy BENKŐ LORÁND az utóbbi évtizedekben mint tudományágunk (egyik) erős embere is állandóan figyelemmel kísérte azokat a fontosabb eseményeket, történeteket — és igen gyakran aktív részese is volt azoknak —, amelyek a magyar nyelv ügyét érintették. S ezt a szorosabban vett tudományos és egyéb elfoglaltságai mellett tette; a könyv a tanú rá: magas színvonalon, igen széles ismeretkörrel, óriási munkabírással és elhivatottsággal. A Bevezetőben maga is írja, hogy ő ugyan elsősorban nyelvtörténész, de egy az anyanyelv múltját kutató tudós is szembesül a jelen kérdéseivel, s neki a hetvenes évektől nemcsak lehetősége, hanem kötelessége is lett, hogy anyanyelvünk közművelődési és oktatásügyi kérdéseivel szintén foglalkozzon. S jelen könyvébe épp az ilyen tárgyú tanulmányiból, cikkeiből válogatott. Ami több okból szerencsés. Elsősorban azért, mert

* A Magyar Nyelvjárások 37. és 38. kötete 1999-ben és 2000-ben köszöntő könyvként jelent meg, ezért ismertetéseket, bírálatokat nem tartalmazott. Ez magyarázza, hogy rovatunkban nem csak a legfrissebben megjelent munkákkal foglalkozunk. (A szerkesztők.)

mondandójuk ma is aktuális, s a cikkek sok ténybeli ismeretet is közölnek, összefüggésekre mutatnak rá. Ugyanakkor a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg, ezért az érdeklődők, a tudományos kutatás kötetbe rendezés nélkül többségükhöz nehezen tudna hozzáférni.

Tanulmány- és cikkgyűjteménye huszonkilenc írását BENKŐ a következő témakörökbe osztotta be: Anyanyelv és nemzettudat, Anyanyelv és társadalom, Anyanyelvünk az iskolában, Élő hagyományaink, Mit tehet a nyelvtudomány?, A magyar nyelv a történelem sodrában, Akik utat törtek a jövőbe. A nemzet és anyanyelve, a kötet címadó írása például 1989-ben az anyanyelv hetének Egerben rendezett megnyitóján hangzott el, és az első témakörbe sorolódott. A nemzet és anyanyelv szoros viszonyának taglalásán kívül sorra kerülnek itt többek között olyan konkrét kérdések mint az anyaország és a szomszédos országok magyar kisebbségének nyelvi egysége, ennek fontossága és a nyelvművelés szükségessége (ezen belül akár egy konkrét nyelvművelő műsorra való reagálás). Hadd hozzak ebből az írásból egy olyan idézetet, amelyet a saját egyetemi tapasztalataim is teljességgel megerősítenek, s amelyet különösen időszerűnek és fontosnak érzek: „Szomorúsággal s szinte évről évre növekvő meghökkenéssel szoktam tapasztalni, hogy magyar szakos egyetemi hallgatóim, akik pedig a magyar társadalom szellemi elitjéhez, magvához fognak tartozni, mily keveset hoznak magukkal a magyar múlt, a nemzeti hagyományok ismeretéből, mily keveset kapnak vagy vesznek föl ezekből a középiskolában, és szívnak magukba mai iskolán kívüli szellemi kultúránkból, a környezetből, a családból. Alig birtokolnak valamit a nemzeti műveltség olyan általános elemeiből, mint a magyar történelem, a magyar irodalmi múlt, a magyar művelődés története, s halvány fogalmaik is alig vannak a magyar nyelv korábbi életéről, az érte folyó, egyúttal a nemzeti ügyet is szolgáló szellemi küzdelmekről, a magyar nyelv és a magyar irodalom, kultúra ügyének sok évszázados összefonódásáról, a határokon kívül rekedt magyarságról, e néprészek nyelvének fontos történelmi szerepéről és mai nyelvi sorsáról” (17). Ma azon is elgondolkozhatnánk, miként változott a helyzet az utóbbi bő évtizedben. Vajon az anyanyelv és a hazai irodalom tanítói, tanárai valóban a jövő szellemi elitjéhez, annak magvához fognak-e tartozni? És ha ebben nem lehetünk éppen biztosak, akkor mi a teendő.

Nincs itt mód arra, hogy akár csak néhány BENKŐ-cikkről részletesebben szóljak. Pusztán röviden említem, hogy BENKŐ egy külön cikkben is alapos érveléssel száll szembe olyan nézetekkel, amelyek az utódállamokba került magyarság nyelvének különfejlődését mintegy kívánatosnak tartják. Vagy: felveti az idegen szavak túlzott mértékű átvételének és használatának a kérdését. És már 1977-ben úgy, anélkül, hogy valamiféle hatósági tiltásra gondolna. Az irodalom és a nyelv oktatásában pedig hangsúlyozza e két részdiszciplína egymásra utaltságát, az esztétikai szempontok pedagógiai szerepét, a memoriterek szükségességét, az irodalmi hagyomány ápolásának fontosságát. Védelmébe veszi a

köznyelvben előforduló nyelvjárási színezettséget. Stb. Ha közvetetebben is, azok az írások szintén a mához szólnak, amelyek többnyire jeles események, évfordulók alkalmával hangzottak el, s a magyar nép, nyelv múltjával, illetve a magyar nyelv- és művelődéstörténet, a magyar történelem kiválóságaival foglalkoznak (pl. a honfoglalás, a magyar nyelvi standard kialakulása, illetve Apáczai Csere János, Pázmány Péter, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István).

A kötetben nehéz lenne valamit is kifogásolni. A sok felvetett és tárgyalt kérdés közül én ezt egy esetben érzem szükségesnek. BENKŐ az új katolikus és protestáns bibliafordításokkal kapcsolatban fejezi ki kétségeit, legalábbis nyelvi szempontból, mondván, hogy a korszerűsítést magához a Bibliához műfajilag sem tartja illőnek, s ezekben egy értékes nyelvi hagyomány elvesztésének a veszélyét látja (vö. 173–4). A helyzet azonban az — s főleg a sokszor kinyomtatott protestáns, nagy hagyományú Károlyi-féle átültetés esetében van ennek jelentősége —, hogy bibliafordításaink az idők folyamán már többször átmentek korrekción, revízió, s a protestáns és a katolikus egyházaknak is természetesen az volt és maradt az elsőrendű feladata, hogy a híveiket, az embereket (érthetően) meg tudják szólítani. Az új protestáns fordítás egyébként is tekintettel volt a Károlyi Gáspárék készítette (de már revideált) fordításra, amit a református egyház az új fordítás mellett meghagyott hivatalos használatban. Az egyház köreiben így is gyakran szóvá teszik a „kánaáni nyelv” problémáját, mármint azt, hogy az egyház nyelve a hívek, az ifjúság egy jó részétől idegen, azt nem (egészen) értik. A katolikus egyház, amelyet a bibliafordítás terén a Káldi-fordítás hagyománya kevésbé kötött, liturgiájának, énekeinek a nyelvét és magukat az énekeskönyveket is sokkal merészebben megújította. Szerintem az új katolikus és protestáns bibliafordítás, különösen azok javított változata nemcsak az egyházak, hanem a magyar irodalmi nyelv nyeresége is. Abban azonban teljesen igaza van BENKŐnek, hogy a régi (egyházi) nyelv ismeretének tovább örökítésére ugyancsak törekedni kell, egy magyartanárnak azért is, mert az kultúránk, irodalmunk része.

Noha a kötet írásainak többsége természeténél fogva kevésbé filológiai jellegű, BENKŐ ezekben is a témához illő, korrekt tényekre, adatokra építi a mondanóját. Mindössze egy tévedésre hívnám föl a figyelmet. A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére című, Hollandiában eredetileg németül elhangzott előadásában említi, hogy Debrecen a felvilágosodás korában kálvinista Rómának hívták. A *magyar Calvinista Róma* elnevezést azonban Szilágyi Ferenc kolozsvári református kollégiumi tanár 1864-ben alkalmazta először Debrecenre, mégpedig gúnyos értelemben. Később aztán ennek a Jókai által is terjesztett kifejezésnek a hangulata pozitívrá változott, és több jelentésárnyalatot ugyancsak magába szívott (ld. RÉVÉSZ IMRE tanulmánya alapján CSÜRY: MNy. 31 [1935]: 129–30). Egyébként a kifejezés ma szintén ismert, nemrég egy tréfás változata is keletkezett: „Hogy hívják a debreceni cigányt? — *Kálvinista roma*”.

S a szókapcsolat hatására — mint egy napilapban látom — egy hasonló szerkezet, az *evangélikus Róma* szintén előfordul. Balavány Györgynek Békéscsabáról, az odatelepült evangélikus szlovákok utódairól is szóló cikkéből idézek: „A tér fölé emelkedik a bazilika méretű evangélikus Nagytemplom, égbe mutató csillagos tornyával. Az épület a helyi szlovákság szimbóluma. Vele szemben a kereszt alaprajzú Kistemplom, amely csak a Nagytemplomhoz képest kicsi. Csabát »evangélikus Rómának« is nevezik, nyilván Debrecen, a »kálvinista Róma« mintájára” (Magyar Nemzet, 2001. augusztus 25. 21. l.).

A kötetet forrásjegyzék, a közlemények eredeti megjelenési helyének adatai, valamint a használt folyóirat-rövidítések jegyzéke zárja (310–6).

Summázva azt mondhatjuk: az ismertett kötet egy kivételes nyelvész-életmű (vö. Benkő Loránd. Magyar Nyelvészeti Pályaképek és Önvallomások 6. ELTE, Fonetikai Tanszék, Bp., 1999) egységben eddig kevésbé láttatott szeletére irányítja a figyelmünket. A nyelvész-tudós közéleti szerepére, olyan értékelésekre, álláspontokra, véleményekre, tanácsokra, emlékezésekre, amelyeknek az ő gazdag tapasztalata, munkássága a fedezete. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar nyelv különböző kérdései csak a BENKŐ (és mások) által vallott módszerrel vagy nézőpontból vizsgálhatók. Azt azonban igen, hogy erre a hagyományos(abb) módszerű, a nyelv és beszélői (a nép, a nemzet, a társadalom) történetét, jelenét erős összefüggésben vizsgáló, s a mindennapi gondokat, problémákat ugyancsak felvállaló megközelítésre továbbra is nagy szükség van.

Végül egy praktikus tanács: a könyvtáraknak, a könyv tulajdonosainak ajánljuk, hogy a könyvet lehetőleg köttessék be, vagy legalább a gerincnél erősítsék meg; a tanulmányok, cikkek összefűzése ugyanis tartalmilag jobban sikerült, mint technikailag.

A. MOLNÁR FERENC

SZATHMÁRI ISTVÁN, **A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései.**

Kodolányi Füzetek 9. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2001. (104 lap)

A finom, impresszionista színekre emlékeztető fedőlapú füzet, illetve tanulmánykötet mai nyelvtudományunk egyik tudósának összegző eszmeifuttatása anyanyelvünk fontos kérdéseiről kiforrott tudományos megalapozottsággal, tárgyilagos, értekező hangnemmél. Elméleti magaslatról szemléli irodalmi nyelvünk normarendszerét és annak összefüggését a stilisztikával, tisztában van

ezeknek a diszciplináknak minden részletével. Két — összefüggő — részre tagolódik a füzet: A magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) és Stílus és stilisztika. Mindkét tanulmányt bevezetés indítja, és ezekben arról olvashatunk, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN régóta foglalkozik a magyar irodalmi nyelv (a nyelvi sztenderd) vizsgálatával és a funkcionális stilisztikával. A fejezetekben azután komplex módon fogalmazza meg saját véleményét — pontos utalásokkal a az idevágó tanulmányokra a tudománytörténetben — a téma kutatásáról. Hosszan foglalkozik a nyelvi sztenderd kialakulásával. Fontosnak tartja, hogy előbb tisztázza fogalmat, majd elhelyezze a köznyelv és a tájnyelv viszonylatában. Külön érdekessége a tanulmánynak, hogy képet kapunk rokon népünk tudományos álláspontjáról is, a finn nyelvi sztenderdről. Az írásból kitűnik, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN nemcsak tanulmányokból ismeri ezt a kérdést, hanem éveken át mint vendégtanár személyesen is részt vehetett a magyar és a finn nyelvi minta tanításában, formálásban.

Sokszínű, sokoldalú az a nagyobb fejezet, amely a magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) fejlődésének állomásairól szól. A zárójelben lévő elnevezés válik egyre inkább uralkodóvá napjainkban. Értelmezése közben a könyv írója a maga által kialakított — természetesen több nyelvtudós értelmezését figyelembe véve — megfogalmazását adja közre: A nyelvi sztenderd „...egy-egy nyelvnek a többi használati formán (nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma — ha bizonyos mértékig átalakulva is — általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön normarendszerrel.” (9). A nyelvi sztenderd fogalmának definíciója több jellemzőt foglal magában, a kötet minden fontosabb elemére kitér, pontokba szedve elemzi ezt a mind irodalmi, mind nyelvi szempontból lényeges meghatározását. Miközben a szerző értelmez, tudóstársai véleményét is közli mind a magyar (BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, KISS JENŐ, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZENDE TAMÁS), mind a francia illetve más országok nyelvészeti irodalmából (A. COPPEL, J. DUBOIS, O. DUCROT, TZV. TODOROV). Sőt helyet kapnak a közép- és kelet-európai irodalmi nyelvek történetének problémái is (R. AUTY professzor előadásai alapján).

A tanulmány olyan kérdéseket is felvet, amelyekkel nyelvtudományunk eddig nem nagyon foglalkozott: a nyelvi sztenderd és a köznyelv, illetve a nyelvi sztenderd és a regionális köznyelviség viszonyával.

Minden nemzet életében fontos szerepe van az irodalmi nyelvnek és ennek nyelvi normájának, hiszen a nyelvi minta kialakulásában az igény meghatározza az egész társadalom érintkezését. A nyelvi szabály kialakulása lassú folyamat, amely kihat helyesírási, hangtani, alaktani, azaz formai, sőt tartalmi jelenségekre is: szókészlet, frazeológiai, mondatszemantikai, stilisztikai nyelvi vonatkozás-

ban. A kötet írója már régen foglalkozik ezzel a fokozatosan kristályosodó normarendszerrel. Nagyszerű könyvében, a „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” címűben már megállapítja, hogy a XVI. század második negyedében megindult a folyamat, és a múlt század közepére tendenciáiban már kialakult a magyar nyelvi sztenderd. Jelen füzet betölthetné megállapításai alapján és a témában eligazító, tudós gondolkodásra nevelő jellege miatt egy nagyszerű tankönyv szerepét is.

A tanulmányban képet kapunk a magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) korszakolásáról is. Történetiségében vizsgálva a kérdést, felvetődik, hogy milyen módszerrel lehet tükrözni a nyelvi norma kialakulását. Többek között érdekes módszertani szempontból a kulcsjelenségek figyelembevétele, azok vizsgálata: „a nyelvi (hangtani, alaktani) elemek”, „az írás- és nyelvhasználati jelenségek”, olyanok, amelyek „a vizsgált korban és szövegekben ingadozást mutatnak önmagukon belül, és amelyek eltérnek a mai nyelvi sztenderdtől” (25).

Ebben a „nyelvi életrajzban” végigkövethetjük a kezdetektől (a XVI. század húszas éveitől) a mai napig a nyelvi sztenderd fejlődését. A könyv írója szerint a XX. században: „Valami új kezdődik a kulturális életben” ... „Vagyis Magyarország igyekezett bekapcsolódni Európa vérkeringésébe” (38). Ez hatott nyelvünk állományára, és így lehet, hogy „sok irányú és erősen terjedő változásnak vagyunk tanúi a kiejtés, a beszéd, ha tetszik: a hangos stílus területén.” (41). Ugyanakkor figyelniünk kell arra, hogy negatív tendenciák is észrevehetőek nyelvünkben. Feladatunk „a norma, a normák, a normalizálódás ügyét lehetőleg mindenki számára megnyugtatóan rendezni és az így kapott eredményt érvényesíteni a történeti és a jelen kutatásban” (43) — összegzi gondolatait a szerző.

A második tanulmány a Stílus és stilisztika. Az előző részhez logikusan kapcsolódik. Az utóbbinak is megvan a normarendszere. Meg kell azonban különböztetnünk ezt a sztenderdet az előbbtől, mert bár közel van a központi (nyelvi) normához, de „távol is van, mert ebbe a stílusfajtába bekerülhetnek a nyelven kívüli elemek is meghatározott stilisztikai célból” (47). Szemléletes a példa ennek a gondolatnak az igazolására: József Attila Tiszta szívvel című versének felidézése.

A továbbiakban SZATHMÁRI ISTVÁN elemzi a nyelv és stílus viszonyát és a stílusértelmezéseket. A gazdag szakirodalomból mai nyelvtudásaink megidézése emelkedik ki és saját kutatótevékenységének nem egy kiváló munkája.

Egyetlen példával illusztrálja a szépirodalmi vagy művészeti stílust, illetve a stíluselemzést, Ady Sóhajtság a hajnalban című versének elemzésével. Minta lehet ez a sokoldalú, finom megközelítés (69–76).

A történeti áttekintés után nehéz kérdéssel zárul a füzet: Válságban van-e a stilisztika? A vélemények ütköztetését elolvasva az olvasó úgy érzi, hogy addig, amíg ilyen képviselői vannak a modern értelemben vett funkcionális stilisztikának, mint a tanulmány írója, a felelet egyértelmű.

A záró rész a magyar költői-írói stílus történetéről szól. A benne felsorolt szakirodalom útmutató jellegű mindenkinek, aki ezzel a kérdéssel foglalkozni szeretne.

Álljon e recenzió befejezéseként az az igényesség, amit SZATHMÁRI ISTVÁN „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című könyvében megfogalmazott 1968-ban. Állásfoglalása ma sem változott, munkásságának következetes célkitűzései érvényesek erre a mostani könyvre is: „Annyit összefoglalásként megállapíthatunk, hogy immáron önállósultnak mondható nyelvészeti diszciplínánk számára a leghasznosabbak azok a tanulmányok, amelyek a jól megválasztott forrásokat a magyar irodalmi nyelv vizsgálata célkitűzéseinek megfelelően, a kialakított sajátos módszerekkel, elmélyült, részletező pontossággal dolgozzák fel.” (22). A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései című, fent bemutatott kötet is ilyen.

B. PORKOLÁB JUDIT

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, **Leíró magyar szövegtan.**

Siris Kiadó, Budapest, 1999. (509 lap)

Ha megtekintjük SZIKSZAINÉ NAGY IRMA itt bemutatandó (tan)könyvének több mint húsz lapra terjedő — bár nem teljességre törekvő — irodalomjegyzékét, meggyőződünk arról, hogy a néhány évtizede kialakult szövegtan szakirodalma, ezen belül magyar szakirodalma is rendkívüli mennyiségi és minőségi eredményeket hozott létre; magyar viszonylatban már monografikus feldolgozások (tegyük hozzá: a bibliográfiában természetesen módon nem szereplő, mert kiadatlan disszertációk), két magas szintű periodika (Szemiotikai Szövegtan, Oficina Textologica — mindkettő PETŐFI S. JÁNOS szellemi irányításával), konferenciaanyagok, számtalan résztanulmány mutatják a szövegtan kutatóinak aktivitását. A bibliográfiai tételek körében azonban magyar szerzőtől származó összefoglaló igényű munka alig van, egyetemi-főiskolai tankönyvként és a tanártovábbképzésben kézikönyvként hasznosítható mű pedig nem is született SZIKSZAINÉ NAGY IRMA munkáját megelőzően.

A szerző tehát úttörő munkára vállalkozott; feladatának nehézségét fokozta, hogy a szövegtani kutatások koncepciója, elméleti alapja, módszere, ennek megfelelően terminológiája rendkívüli sokféleséget mutat, sőt még abban sem mindig egyeznek meg a szerzők, mi is tartozik voltaképpen a szövegtan tárgyához vagy egyes részterületeihez.

A kötet — tankönyv mivoltának megfelelően — nem új elmélet kidolgozására törekszik, nem is ez a feladata; a nemzetközi és a magyar szakirodalomban kialakult eredményeket kívánja rendszerbe foglalni, összegezni. Mivel az egyetemi tankönyvek az illető diszciplína kézikönyvének is minősülnek, ennek a követelménynek is eleget tesz SZIKSZAINÉ NAGY IRMA nagy terjedelmű munkája: valóságos tezauszusa a szövegtannak, minden fontos, említésre méltó fogalmat és eredményt magába foglal. Áttekinthető, logikus rendszert ismerünk meg belőle, jóllehet az irányzatok és a feldolgozott részeredmények nem könnyen illeszthetők egymáshoz. Az is érdeme a szerzőnek, hogy megmutatja a szövegtan magyar kutatóinak önálló, a nemzetközi irányzatok követésén túl is mutató, termékeny és megtermékenyítő gondolatait. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA széles tájékozottsága azonban nem pusztán szakmánk e területét fogja át: az elméleti tételek bemutatására megválasztott szövegek — akár teljes szövegművek, akár rövidebb-hosszabb részletek — rendkívül széles skálán mozgó szépirodalmi, szakirodalmi, publicisztikai stb. szemelvények, a régítől a legmodernebbig, páratlan alapossággal és stílusérzékkel elemezve. Az olvasó elgondolkodik, hogyan tudott a szerző ilyen olvasottságra szert tenni.

E sorok írója, aki maga is oktat szövegtant, vitathatná a kötet rendszerének némely részletét. Azonban végigolvasva a terjedelmes munkát, megerősödik az a véleménye, hogy a szövegtani fogalmak egyik vagy másik fejezetbe való besorolását nem lehet mereven meghatározni. A könyvből az derül ki, hogy szerzője nézete szerint a grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők hármassága valósítja meg a szövegösszefüggést, de tudja, hogy ez a három tényező csak elméletben különíthető el, a valóságban összefonódik.

A Szövegtan = textológia = szövegtudomány című fejezet DEME LÁSZLÓ szövegmeghatározását idézi, majd reális látásmóddal mutatja be a „szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezései”-t, az elnevezések előnyös és hátrányos oldalát. A *textológia* terminust — bár azt az irodalomtudomány is lefoglalta más értelemben — a *szövegtan* szinonimájaként használja. Őszintén feltárja ez a fejezet mindazokat a nehézségeket, amelyek a szövegtan tudományrendszer-tani helye, elméleti keretei, terminológiai sokfélesége folytán adódnak. Megállapítja: a szövegtan integratív, inter-, sőt multidiszciplináris tudomány; mára már kialakult leíró, történeti és alkalmazott ágazata. Itt a leíró szövegtan nyer teljességre törekvő kidolgozást, de a könyv több fejezete fontos szempontokat tud adni az alkalmazott szövegtanhoz. A szöveg fogalmáról szólva pontosan elhatárolja a valódi szöveget a „nem szövegektől”, az antiszövegtől, a töredékektől, az agrammatikus szövegektől. Tudja, hogy „egy nyelvi jelsorozat” szöveggként való értelmezése függ a befogadótól, a szövegjellemzőktől, a kommunikatív helyzettől. Csak ilyen értelemben fogadható el, hogy a „mondat formájú szólás” szöveg, pontosabban szöveg lehet, a fenti tényezők érvényesülésével.

A textualitás fejezete a szövegértékűséget, ennek nyelvi és nem nyelvi jellemzőit és a szövegösszefüggést tárgyalja. A szerző meggyőződése, hogy a szöveg nem okvetlenül mondatok kapcsolata, azaz egy mondat is lehet szöveg: a szövegértékűséget nem a terjedelem, hanem a „minőség” határozza meg. Itt elkelne annak kiemelése, hogy a mondat megléte azonban kötelező, a mondat univerzális szövegelem. Ez a fejezet tárgyalja a szövegösszefüggés kérdéskörét, sokféle szöveg elemzésével mutatja be a szövegszervező erő fajtáit, fokát, erősségét, az utalás irányát, hatósugarát, a lineáris és globális összefüggés eszközeit, jeleit stb. Külön szeretném kiemelni a Mészöly Miklós-szövegrészlet igen szemléletes, világos elemzését a lineáris típusú szövegösszefüggés bemutatására, hozzátéve, hogy a „jobbára grammatikai” (65. l.) eszközök mellett a legtöbb szövegben — ebben is — ugyanolyan vagy még nagyobb fontosságúak a lineáris kapcsolat megteremtésében a szemantikai, pragmatikai tényezők, mint a grammatikaiak. Szintén kitűnő a Pilinszky-versrészlet elemzése (65. l.) a globális szövegösszefüggés illusztrálására. Az összefoglalásba azonban belevennem a pragmatikai elemeket a felsorolt strukturális, stilisztikai, akusztikai eszközök mellett. Szépirodalmi szövegek vonatkozásában a befogadó műveltsége, érzékenysége, interpretációs gyakorlata dönti el, hogy mennyire tartja összefüggőnek az olvasott művészi szöveget. Ezért talán a posztmodern szövegekkel kapcsolatban sem laza szövegösszetartó erőről, hanem sajátos poétikai szabályok szerinti szövegalkotásról van szó.

Gyakorlati szempontból is hasznos A szöveg akusztikumája című fejezet, annál is inkább, mivel a bölcsészképzésben az élő, az elhangzó beszéddel való foglalkozás igen esetlegesen fordul elő, holott napjainkban megnő ismét a hangzó beszéd jelentősége. A szöveg írott formáját kifejtő fejezet azzal ad többletet a téma korábbi, főként stilisztikai szempontú tárgyalásához képest, hogy minden ide vonatkozó tényezőt és elemet szövegszinten értelmez. Korunkban egyre fontosabb a szövegek multimediális jellegének felismerése, indokolt tehát a multimediális szövegek külön fejezetben való tárgyalása, hiszen egyre erőteljesebb a nyelvi és a nem nyelvi jelek „egymást erősítő hatása” (126. l.). A jövő szövegtechnikai bizonyára még nagyobb teret fognak biztosítani — a művészi alkotások bizonyos típusainak multimedialitása mellett — a gyakorlati céllal létrejött (rekklám-, publicisztikai stb.) szövegek vegyes jelszerveződésének. (Örülhetünk a magyar kifejezésnek: *vegyes jelszerveződésű szöveg*).

A szöveggrammatikai fejezet egyrészt a mondategységen és a szövegmondaton túlmutató grammatikai eszközök, másrészt a szövegrész mint jelkomplexum szintaktikai kötöttségeinek vizsgálatára vállalkozik, beleértve a morfológia szövegvetületét is. A fejezet összefoglalása egyértelműen azokat a szöveggrammatikai eszközöket sorolja fel, amelyek túlmutatnak a mondathatáron. Úgy gondolom, gyakorlati szempontból előnyös volna itt is egyértelműsíteni a *mondat*, *szövegmondat*, *mondategység*, *mondategység* terminusok használatát. A fejezet

részletesen foglalkozik a mondat- és szöveggrammatika szétválasztásának kérdésével, a konnexitás kifejezőeszközeivel, nagyon pontosan bemutatja a személyes és a mutató névmások konnexiók szerepét, differenciálja a proformákat és használatukat stb. Nem tartom viszont ide tartozónak, azaz szövegtani szerepűnek a határozott névelők generikus értelművé tett főnevek előtti és egyéb nem szövegbeli utalást segítő, valamint az *az* mutató névmás ún. témaismétlő kitételét.

A szövegsemantika fejezete jól átgondolt rendszerbe foglalja a jelentés szövegszintű kérdéseit, tárgyalja a szöveg szemantikai lehetőségeit, a kohézió fajtáit, a cím szerepét stb.; sok helyen utalva arra a kétségtelen tényre, hogy a szemantikai és a grammatikai vonatkozások aligha válnak el egyértelműen a szövegben. A szemantikai progresszióknak — tapasztalatom szerint — a szokásosnál tágabb értelmezését adja azzal, hogy bizonyos retorikai alakzatokat (párhuzam, részletezés, közbevetés) is ide sorol. Fontosnak tartom, hogy (HADROVICS LÁSZLÓ nyomán) felhasználja a szövegbeli utalásokban nagyon is találó *tartalomváró* és *tartalomadó* fogalmakat, illetve szakszókat. Alaposan kifejti a mellérendelő összetett mondat tagmondatainak és a független mondatoknak egymáshoz kapcsolódásában megnyilvánuló hasonlóságokat és különbségeket.

A szövegpragmatikai fejezet részletesen foglalkozik annak elméleti forrásaival (JAKOBSON, HYMES, GRICE és mások ismert tételeire hivatkozva), majd a szerző felhasználva a nyelvről való gazdag ismereteit, taglalja a sikeres kommunikáció pragmatikai feltételeit, ezek közé sorolva az aktuális mondattagolás témakörét. Szívesen olvastam volna az implikációnak és a pragmatikai előfeltételeknek az előbbiekhöz hasonló részletességű kifejtését.

A szöveg szerkezeti egységeinek megítélése, a szövegstruktúra fajtái, az egységeknek makro- vagy mikroszerkezetbe sorolása egyik vitatott kérdése a szövegtannak. (A szerkezeti egységeket újabban tovább differenciálják a makro- és mikroszint közé a medioszintet is beiktatva.) SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a mellett a klasszikus álláspont mellett dönt, mely szerint az antik retorikák hármasszámú osztása — bevezetés, tárgyalás, befejezés — a szöveg makroszerkezeti egységei (ezek megléte vagy hiánya természetesen szövegfajta- és terjedelemfüggő), majd finom rendszerezéssel elkülöníti a mikroszerkezeti egységeket: szövegmondat, mondattömb, konstrukciótípus, bekezdés. Bemutatja, hogy a különféle szövegtípusokra milyen sajátos szövegtagolás jellemző, különös részletességgel tárgyalva a szónoki beszéd szokásos szerkezeti felépítését. Megjegyzem, hogy a BÉKÉSI IMRE alkotta konstrukciótípus-fogalomnak a tömbtől, a bekezdéstől való megkülönböztetése érdekében határozottabban ki lehet mondani, hogy ezekkel ellentétben a konstrukciótípusnak meghatározható logikai viszonyokon alapuló szerkezeti felépítése van, s ez a logikai kapcsolásmód nagyobb terjedelmű szövegegységek (bekezdések, fejezetek stb.) között is létrejöhet.

Főként a magyar szakirodalomban kialakult (vagy ott már ismert) szövegtípológiai rendszereket foglalja össze a következő fejezet, világossá téve a

bonyolult kérdéskört. A szimultán és a szukcesszív mondat különbségének gyakorlati bemutatása, a beszélt és az írott szöveg összevetése igen szemléletes, bár a beszélt szövegre nézve egyre kevésbé érvényes az évtizedek múlásával az időhöz, helyhez kötött jelleg. Az pedig, hogy az írott szövegben főként kijelentő mondatok találhatóak, általánosan nem lehet érvényes, legfeljebb az értekező, közlő, fejtegető prózára. Fontos fogalmakat tisztáz A szöveg stílusa című fejezet; a kötetbe kerülését indokolja, hogy a stílus szövegsajátság.

A szövegek közötti összefüggés témájának a következő fejezet az első ennyire összefoglaló igényű, világos, részletező voltában is tömör rendszert nyújtó feldolgozása. A lehetséges összefüggéseknek igen finoman differenciált típusait írja le, némely típus csak igen részletes elemzéssel különíthető el a másiktól, illetve egy-egy bemutatott szöveg több típusba is besorolható volna (Márai Sándor Halotti beszéd című költeményét az architextualitásra hozza példának, ugyanakkor jellegzetes intertextuális megoldások is felfedezhetők benne).

A hypertextualitás körébe szívem szerint besorolnám például az epikai művek drámai műfajúvá való átdolgozásait, a radiális szövegösszefüggéshez pedig talán bizonyos verseskötetek, naplók, maximagyűjtemények, aforizmagyűjtemények elemi szövegei is odasorolhatók.

Miként a szónoki beszéd jellemzése, a szövegalkotást taglaló fejezet is retorikai szempontú és feldolgozású.

A szövegbefogadás elméleti keretét PETŐFI S. JÁNOS, GADAMER, LANGACKER, KOCSÁNY PIROSKA, TOLCSVAI NAGY GÁBOR munkáira való hivatkozás adja, majd az interpretáció típusainak gyakorlati és szövegfajták szerinti leírása következik.

Az elméleti fejezetek után páratlanul alapos és tévedhetetlenül pontos „textológiai szempontú” szövegelemzések következnek, jó pedagógiai érzékkel adva mintát az egy szempont alapján, két szempont együttes érvényesítésével és komplex módon végzett elemzésre. Kitűnő gondolat a betürendes elrendezésű textológiai fogalomtár, pontos és világos értelmezések segítik a szövegtani fogalmak közötti eligazodást. Ezt a már említett gazdag irodalomjegyzék, majd pontos név- és tárgymutató követi.

Nem győzöm eléggé hangoztatni, hogy a leírtakon kívül számos eredeti gondolat megvalósításával segíti a szerző a hatalmas anyag áttekintését, tanulhatóságát. Ilyen például a fejezetek elején a témához kapcsolódó fogalmak szemléletes rendszerbe állítása, a fejezetek végén összefoglalások, vitakérdések, az alapfogalmak ismételt kiemelése, a fejezeteken belül megjelenő táblázatok stb. Irodalomjegyzék nemcsak a kötet végén, hanem az egyes fejezetek után is található, ezzel is segítve a részletkérdésekben való tájékozódást. Szép és sokat mondó, hogy Juhász Gyula Anna örök című költeményét több fejezet zárásaként, az adott témához kapcsolódó szempontok felhasználásával elemzi a szerző.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA kiválóan használható kézikönyvet alkotott a szöveg-
tant elsajátítók és a szöveg-
tant oktatók számára. Didaktikus, anélkül, hogy egy-
szerűsítő vagy leszűkítő volna. Tartalmi és formai igényessége azt jelenti, hogy
tisztelt olvasóit, s az olvasó is tiszteletre méltónak tartja szakmai műveltségét,
alaposágát.

V. RAISZ RÓZSA

**CZETTER IBOLYA, A stílus és a formák.
(Tanulmányok a nyelv-
művész Márai Sándorról).
Szombathely, 1999. (156 lap)**

A sokasodó monográfiák és tanulmányok után az olvasó ezzel a kötet-
tel olyan tanulmánygyűjteményt vehet a kezébe, amelyben a szerző Márai Sándor-
ról nem irodalomtörténész-ként, hanem stilisztaként szól. Emiatt hiánypótló ez a
mű, hiszen elvétele akad olyan írás, amely Márai stílusát boncolgatná.

Ebben a könyvben CZETTER IBOLYA nyolc tanulmányát azzal a céllal gyűj-
tötte egybe, hogy feltárva Márai stílussajátosságait, nyelv-
művészete sokarcúsá-
gában megbúvó rejtett egységét, illetve nyelv-
szemléletének meghatározó voná-
sait, kiegészítéseket tegyen, adalékokat nyújtson a művész életművének
megítéléséhez, és egyben reagáljon is a Márait érő támadásokra: modorosság
jellemzi-e; Krúdy-epigon-e.

A szerző az előszavában — mint mondja — több felől tart tükröt Márai rop-
pant gazdagságú életművéhez. Egyrészt azzal, hogy az író legkülönbözőbb mű-
fajú írásait elemzi: naplót, verset, regényes életrajzot, publicisztikai írást, re-
gényt. Vizsgálatai végkövetkezései ennek alapján így hangzanak: „A sok
műfajban egyaránt értékeset alkotó, elsősorban mégis a szépíróság mellett lán-
dzsát törő Márai egységes életművet hagyott maga után. Publicisztikáján gya-
korta »átütött« a napló-, illetve a regényíró stílusa, gondolatvilága, rendre
ugyanazok a témák foglalkoztatták egyiket, mint a másikat, a zszurnaliszta nem
tagadhatta meg a szépírót, a szépíró viszont nem titkolhatta a publicistát” (75).

Maguknak a tanulmányoknak a témaválasztása is sokszínű, mivel mindegyik
írásban a szerző más-más szempontból közelít az életműhöz: hiszen egyik
Márainak a napló műfajban tetten érhető nyelv- és stíluszemléletét tárja fel; a
másik verskötet és regény alapján szókészlettani tanulságokat von le; majd pub-
licisztikai írásokban a szövegalkotás és a retorizáltság jegyeit elemzi; a követke-
ző Krúdy Szindbádjának stílusimitációját fedi fel; megint másban összehasonlí-

tó stíluselméletét végez Renard és Márai naplója között; végül az ismétlés gondolatalakzatainak funkcióit vizsgálja a Márai-oeuvre-ön belül.

Látszólag tehát az egymást követő írások között nincs szerves kapcsolódás. Valójában — ahogy a szerző is írja — „A láthatatlan folytonosság a művek formavilágát, a formakultúrát, a poétikai, stilisztikai jellemzőket előtérbe helyező szemléletmódban rejtőzik” (9–10). Egységessé teszi tehát a kötetet a szerző szemléletmódja, amely a megújult, kiszélesedett funkcionális stilisztika eredményein alapul, de figyelembe veszi a kognitív, szociointerpretációs stilisztikák eljárásait, megközelítéseit is a nyelvi, poétikai, stilisztikai jellemzők vizsgálatakor.

Az első tanulmány (Vallomások a nyelvről. Márai nyelv- és stíluszemlélete a Naplók alapján) a napló műfajban alkotó Márai nyelvfelfogására kíván visszakövetkeztetni, és azt kimutatni: volt-e Márainak kifejtett nyelvfelfogása; „konfesszióiban miképp tükröződnek a nyelvelméleti elgondolások” (18); a „nyelvre és a stílusra vonatkozó nézetek mely irodalmi és nyelvhatományokhoz, nyelvfelfogásbeli elődökhöz és modellekhez kapcsolódnak” (14). CZETTER IBOLYA végkövetkeztetése erről így hangzik: „A nyelvhez [...] nem szakavatott nyelvészként, hanem az írástudó művész érzékenységgel és felelősséggel közelített” (14); érdekelték a nyelvvesztés, nyelvválság problémái; nyelvkonceptiójának tápláló forrásai Humboldt, Wittgenstein, Ortega, illetve Kosztolányi voltak.

A második, rövidebb írás („... a szavak ígézetén múlik minden...” Márai első verseskötetének szókészlet-tanulmányai) azt kutatja: milyen összefüggések mutathatók ki az ifjú Márai és a költői mintaképek stílusa, szóhasználata között. A szerző a lexikai eszközök stílusfunkcióját ún. átfogó reflektorozással, a felhasznált szavak több szempontú vizsgálatával, többek között szóstatistikai adatokkal bizonyítja be az induló művész alkotásaiban, feltárva stílusgyökereit, a Nyugat költőinek hatását.

A kötet harmadik dolgozata szintén szókincs-vizsgálat (A polgári életforma szókincse az Egy polgár vallomása alapján), és azzal a szándékkal íródott, hogy bemutassa: egy epikai alkotás szóhasználata „miképp tükrözi tartalmában és szellemében a tündökléstől a bukásig eljutó polgári életformát” (56). CZETTER IBOLYA megállapítása szerint a nagyító alá tett regénynek a szókészlete alapján „nem csupán Márai családjának, rokonságának életvitelével, hanem sorsuk rajzán át a háború előtti, tipikusan felvidéki életformának meggyőző képével ismerkedhetünk meg” (65). Nagyon jól látja a szerző: a regényben felsorolt tárgyak mellett, hogy rangjelző értékűek, a család ízlés- és érzésvilágát is tükrözők, leginkább „a burjánzó szószerkezetekben, az alaptagok többszintű bővítményeivel nyerik el hiteles funkciójukat: a nyelv a kifejezés bonyolultságával tetézi a pompát” (59). Ez a kitétel is cáfolja a tanulmánykötet szerzőjének azt az elejtett megjegyzését, amely szerint „a forma mint a grammatikától füg-

getlen, a jelentés szintjével, a tartalmi szerkezettel összefüggő entitás azért is jelentős, mert szerves része a kifejezett tartalomnak” (10), mert épp a szerzőtől idézett nyelvi anyag alapján a forma nem független a grammatikától.

A kötet következő dolgozata a „Szövegalkotás és retorizáltság a Búcsú című publicisztikai írásban” címet viseli. A személyes érintettség okán konfessziós jellegű, közvetlen hangnemű publicisztikai írás elemzésekor CZETTER IBOLYA újból megfogalmazza a napló- és regényíróként számon tartott Máraitól többször hangoztatott igazságot: „Nincs éles választóvonal az újságíró és a szépíró között, inkább a szándék érvényesítéséből, a retorizáltság mértékéből, a beszédmód jellegéből adódnak az eltérések; egyéb szempontból szervesen illeszkedik publicisztikája a meghatározó műfajokhoz” (66).

Az „Ékesszólás az Eszpresszóban” című fejezet egy Márai-tárcát, az „Eszpresszó”-t teszi vizsgálat tárgyává a nyelv használata felőli megközelítéssel és azzal a felfogással, amely szerint a nyelv „adekvát leképezése a magatartásformának, a világról való gondolkodásnak” (78). Az elemzett Márai-mű lényegét mint társalgásba rejtett ékesszólást a retorizáltságában lehet legjobban megragadni. Ezt teszi CZETTER IBOLYA is, kimutatva a szónoki beszéd kompozíciójában, érvelésmódjában a klasszikus retorika meggyőzésre törekvő argumentatív és reflexív szövegtípusának eszközeit.

A szerző „A szemfényvesztés regénye” címet adta annak a tanulmányának, amelyben egy Márai-stílusbravúr, a „Szindbád hazamegy” alapján az összehasonlító stilisztika módszerével élve Krúdy és Márai stílusa közös és eltérő jegyeinek szembesítésére vállalkozik. A tanulmányíró a stílusimitációt létrehozó sajátosságokat a következőkben fedezi fel: régies, ritka használatú szavak és archaisztikus szerkezetek; fiktív jellemző erejű nevek; többszörösen összetett mondatok kigyóként tekergőző, laza, széteső konstrukciójú melodikus mondatfolyamai; hangulatidéző, atmoszférát teremtő képek (ezen belül részletesen foglalkozik a jellegzetesen Krúdyt idéző hasonlattípusokkal).

A következő tanulmányban is az összehasonlító stilisztika tárgykörébe vágó témát választ a szerző. „Diáriumok párbeszéde” címmel megkísérli egybevetni Jules Renard és Márai Naplóját, ezzel két nyelv, két alkotó azonos műfajba tartozó egy-egy szövegének stiláris megoldásait fejtegeti. Szemléletesen állítja párhuzamba idézetek sorának bizonyosságával Márai és Jules Renard hasonló nyelvszemléletét, láttatva azt, hogy a megfogalmazottak háttérében milyen nyelvesztétikai, izlésbeli indítékok, sőt világszemléleti okok állnak. Ezenkívül a tanulmányíró a két naplónak mint szöveg- és stílustípusnak pragmatikai keretben történő modellálására törekszik, kiemelt szerepet szánva a megformáltság módjának. Ebből adódóan először a nyelven kívüli, majd a nyelvi sajátosságokkal foglalkozik. Mindent összevetve megállapítja: „...a két *Napló típusában* rokon. Renard »elrejtett tengerszem«-e — ha láthatatlanul is — bőségesen táplálta Márai »folyamát«. Igazolja ezt a fentiekben már kifejtett nyelv- és stílideál, a

lételvek és az írói gyakorlat összefonódása, az intenzív formák iránt mutatott kivételes fogékonyság, a narrációs módszer megválasztása” (130).

A kötet utolsó tanulmánya (Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 c. művekben) szintén az összehasonlító stilisztika módszerével készült, hiszen a szerző Márai első és utolsó Naplóját kognitív, pragmatikai keretben végzett kontrasztív vizsgálatnak veti alá. Arra keresi a választ, „hogyan szerveződnek az ismétlések és ismétlésszerkezetek a szövegkonstrukció egységeiben mint részegységekben, hogyan függ össze integrálódásuk a szöveg nagyobb komponenseinek gondolkodásmódjával, miként válnak a szerkezeti összetevők a szövegértelem alkotóelemeivé” (135), vagyis a forma funkcióit kívánja feltárni azzal, hogy a megformáltságából adódó stílustulajdonítás lehetőségeire figyel, miközben a stílust mint a szövegre jellemző megformáltságot és értelemösszetevőt a szövegszintű alakzatokban ragadja meg.

CZETTER IBOLYA tanulmánykötete stilisztikai tárgyú írásaival meg tudta valósítani célját: be tudta vezetni az olvasót Márai írásművészetére sajátos jellemzőinek világába. A szerző elméleti és módszertani kultúráját bizonyító, a funkcionális stilisztikai és kognitív, pragmatikai elméleti alapon születő stíluselemzések és összehasonlító stilisztikai vizsgálatok mellett még stíluselméleti kérdések is helyet kapnak a tanulmányokban. Mindezen erények miatt a stilisztikai szakirodalom egy érdekes kötetet gazdagított.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Magyar dialektológia. Szerkesztette KISS JENŐ. Írták: BALOGH LAJOS, FODOR KATALIN, HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. (454 lap + 40 melléklet)

Ez a munka — mint már terjedelméből is látszik — több, mint a hagyományos értelemben vett felsőoktatási tankönyv, amire a kiadó „Osiris tankönyvek” jelzése utalna. Az egyetemi tankönyvek, jegyzetek terjedelmét valaha rendeletek szabályozták: egy heti 1–2 órás tárgy anyaga nem haladhatta meg a 8–12 ívet. Így születhetett meg fél évszázada BÁRCZI GÉZA 39 oldalas Fonetikája vagy KNIEZSA ISTVÁN 29 oldalas helyesírás-története. Nagyobb teret csak a több fél-éves alapstúdiumok kaphattak. Szerencsére ezek az idők már messze vannak: sorozatban jelennek meg a félezer oldalas „tankönyvek”, amelyek valójában kézikönyvek, mert nem egyszerű kompilációk, hanem a tudományterületet mély-

ségben és szélességben feltáró, recens kutatásokat közlő kötetek. Világos, hogy ezek feldolgozása oktatótól és hallgatótól más módszert kíván.

Jó hagyományt követ a „Magyar dialektológia” abban is, hogy nem egy szerző, hanem kollektíva a megalkotója, melynek úgyszólván minden tagja élvonalbeli kutatója a témakörnek, bírálólul pedig olyan kitűnő munkatársakat sikerült találni, mint PÉNTEK JÁNOS, aki az erdélyi nyelvjáráskutató iskola, illetőleg SZABÓ JÓZSEF, aki a nyelvjárásszigetek avatott kutatója. KISS JENŐ nemcsak szerkesztője, anyag- és szerkezetmeghatározója a kötetnek, hanem fő szerzője is: a terjedelem nagyobbik fele az ő munkája — ahogy erről a címlap verzőjáról tájékozódhatunk. Őt dicsérik az elméleti fejezetek: az általános nyelvészeti, szociolingvisztikai alapozások, a kutatási és anyagfeldolgozási módszertan taglalása, a hazai és külföldi szakirodalom számontartása stb.

Jól teszi KISS JENŐ, hogy mindjárt az elején megmagyarázza, miért nem maradt meg a tárgykör hagyományos „nyelvjárások, nyelvjárastan” megnevezése mellett a kötet címében: „A mai dialektológia nemcsak azt vizsgálja, ami területi alapon tagolódik a nyelvben és a nyelvhasználatban, hanem azt is, hogy a területi alapú tagolódást hogyan differenciálja a társadalmi rétegződés” (10). Ez a szemlélet ugyan a magyar nyelvjáráskutatásnak mindig is erős oldala volt, de a szociolingvisztika önálló tudománnyá fejlődése indokolja, hogy a vele dúsított nyelvjárástant műszói megjelölés tekintetében is elkülönítsük több évszázados előzményeitől. A társadalmi szempontoknak fontosságát a nyelvjárásvizsgálatban CSÜRY BÁLINT már a huszadik század elején hangoztatta, VÉGH JÓZSEF a harmincas években szorgalmazta. BENKŐ LORÁND 1981-ben ezt írta: „További szemléleti-módszertani követelmény, ami a változásvizsgálattal persze együttjár, s amire már utaltam: a **s z o c i o l i n g v i s z t i k a i s z e m p o n t o k n a k** az előtérbe kerítése. Tehát a beszélők társadalmi, művelődési, foglalkozási, életkori stb. helyzetéből, meghatározottságából következő nyelvi produktumoknak a vizsgálata, az itteni különbségeknek a fölmérése, előtárása. És természetesen az úgynevezett **s z i t u á c i ó n a k a v i z s g á l a t a ...**” (DialSzimp. 22). Helyes és örvendetes, hogy KISS JENŐ ebben a kettős kötődésben látja a dialektológia feladatrendszerét.

Sok évtizedes oktatói rutin tükröződik abban a tagolásban, ahogyan a könyv anyagát a tartalomjegyzék bemutatja (a római számokkal jelölt fő fejezetek után zárójelben utalok az alfejezetek számára): I. Bevezetés (2): 7–22; II. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások (5): 23–56; III. A dialektológia (10): 57–174; IV. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata (7): 175–256; V. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében (5): 257–408; VI. Válogatott irodalom: 409–36; VII. Függelék (3): 437–94.

Látható: a bevezető és a két zárófejezetet nem tekintve a kötet négy nagy fejezetben tárgyalja anyagát. Az egyes részekben belüli keresést könnyíti, hogy a fejezetek a fentínél részletesebb tartalomjegyzékkel kezdődnek: például az V.

fejezet részletes tartalomjegyzéke három és fél oldalt tesz ki. Ez a „kétszintű” tartalomjelölés segíti egyrészt a nagy egész egybenlátását, másrészt a részletek kinagyítását.

Minden arab számmal jelölt alfejezet végén hármasság tagolású „záradék” van. Az első felsorolja a fejezetben tárgyalt alapfogalmakat, a második feladatokat jelöl ki, a harmadik a „Továbbvezető irodalom”. Az alapfogalmak csak címszó-szerűen vannak felsorolva, meghatározásuk sem itt nem szerepel, sem a fejezet szövegében nincs definíciószerűen kiemelve visszakeresés céljából. Hasznát abban látnám, ha a hallgató maga kísérelné meg a meghatározásukat a fejezet ismételt áttanulmányozása alapján (a tárgy tanárai bizonyára rájönnek, hogy ez lehet az igazi „feladat”). A feladatok nem könnyűek: lényegi, olykor több kötet elolvasására és feldolgozására készítő tudományos teljesítményt kívánnak, de épp ezért kitűnő lehetőséget nyújtanak záródolgozati, szakdolgozati vagy akár doktori vizsgafeladati munkához is. A továbbvezető irodalom nem a fejezet forrásaira utal, ahogyan azt a régi egyetemi tankönyvekben találhattuk. Itt főleg külföldi iránymutató, illetőleg a legújabb hazai részkutatásokra vonatkozó címe-
ket találunk. A régebbi magyar szakirodalom képviselője itt gazdagabb is lehetne.

Ez utóbbi gondolat hozhat elő egy további sort. A tankönyv imént idézett tartalombevezetéséből az is kitűnik, hogy nincsen külön fejezet a magyar nyelvjáráskutatás történetéről. Ez pedig a korábbi egyetemi tankönyveknek szinte kötelező tárgya volt. Jellemző, hogy KÁLMÁN BÉLA első egyetemi tankönyvében (A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951) a 28 oldalnyi szövegből több mint öt oldalt tesz ki „A magyar nyelvjárástudomány vázlatos története” című fejezet. (Ez a munka a jelen kötet bibliográfiájából is hiányzik.) Arról persze szó sincs, hogy KISS JENŐ és munkatársai negligálnák a magyar nyelvjáráskutatás évszázados eredményeit. Az egyes fejezetekben nem kevés utalás van korábbi magyar eredményekre; a nyelvföldrajz története és annak eredményei pedig példamutatóan alapos kifejtést kaptak (JUHÁSZ DEZSŐ). Ugyanakkor az a benyomásunk, hogy a névvel, évszámmal való hivatkozásoknak körülbelül fele a közelmúlt kilencvenes évekre utal. Pedig a magyar nyelvjáráskutatás több évszázados múltja megérdemelné a számontartást, sőt, szociolingvisztikai felismerések tekintetében sincs szégyenkeznivalónk az európai mezőnyben; inkább dicsekedhetnénk elődeinkkel. Vannak nálunk nyelvészeti diszciplínák, melyeknek képviselői szeretnék „a múltat végképp eltörölni”, mert egyrészt nem ismerik, másrészt nem férne össze saját „újszerűségükkel”. Kár lenne, ha a magyar dialektológia mai és holnapi művelői ezt a felfogást kívánnák követni.

El kell azonban ismerni, hogy a témakörnek ilyen gazdag, színes, összefüggésekben való bemutatására nyelvtudományunkban mindeddig nem volt példa. Igaz ez már a dialektológiának a nyelvtudomány egyéb területei közé való beillesztésére, általános nyelvészeti hasznosságára, az anyanyelvoktatással való

kapcsolataira nézve is. Csak azt sajnálhatjuk, hogy számos felsőoktatási intézményben ez a tárgy nem minden magyar szakos hallgató számára kötelező, legfeljebb úgy, hogy két-három másik tárgy egyikeként felveendő, vagyis könnyen kikerülhető. Miközben a tanári pályán minden magyartanár szembesül a tanítványainak nyelvjárásosságával, esetleg azt stigmatizáló magatartásával, a tájnyelvi sajtóságok felismerését, használatát érintő nyelvhelyeségi vonatkozásokkal, szépirodalmi művek nyelvjárásosságát stíluselemként való értékelés kérdéseivel. Nagyon fontos lenne tehát, hogy a dialektológia minden magyartanár számára kötelező tananyag legyen. Egy jó évtizede készült már egy szakképzési tárgy-minimum, amely ezt a tárgyat minden magyar szakosnak kötelezően előírta volna, az azonban az íróasztalfiókokban halt el, a tárgy pedig áldozatul esik az egyes intézmények „autonómiájának”: vagy előírják vagy nem.

Az első fontos tartalmi kérdésben, a nyelvváltozatok felosztásában megnyugvással láthatjuk, hogy a kötet önmérsékletet tanúsít. Hazai szakirodalmunk az utóbbi évtizedekben kissé túlhazbott a felosztási kísérletekben: olyan sok szempontot igyekezett figyelembe venni (műfajiság, beszélt vagy írott forma, szituativitás stb.), ami a felosztást szinte áttekinthetetlené tette. A kötet megelégszik az angol hármasság (regional dialect, social dialect, standard dialect) nyomán kialakult hazai felfogással (területi változatok, társadalmi változatok, normatív változatok). Szerencsés a műszóválasztás is: *regiolektusok*, *szociolektusok*, *standard* (27., reméljük, ez utóbbi, latin-németes formát nem szorítja ki az angolos *sztenderd*). A nyelvjárások és a köznyelv szembesítésében jól használható szempontsört alkalmaz a fő jellemzők megragadásához (42–3). Ugyanez mondható el a nyelvjárási változatok használati szerepköreiről is.

A kötet két elméleti problematikájú fejezete, a III. (A dialektológia) és a IV. (A regionális nyelvhasználat és vizsgálata) fejt ki az ide tartozó széles ismeretanyagot, mégpedig úgy, hogy a harmadik fejezet a területiséggel, nyelvjárási vonatkozásokkal foglalkozik, a negyedik pedig elsősorban szociolingvisztikai kiindulású. Az előbbi tárgyalja a dialektológia feladatköreit, a nyelvjárások osztályozását, a nyelvjárásleírás módszertanát, a nyelvfeldrajz nemzetközi és magyar eredményeit. A területiséget tágabban értelmezve és a modern irányzatokat is sorra kerítve szó esik a városi dialektológiáról, illetőleg az alkalmazott dialektológiáról az anyanyelvoktatás szempontjából. A fejezet végén összefoglalást olvashatunk a nyelvjárási anyaggyűjtés feladatairól és módszeréről is.

A negyedik fejezet a regionális nyelvváltozatok társadalmi helyzetét, rétegződését, megítélését, presztízsét, a köznyelvhez és a regionális köznyelvviséghez való viszonyát, változási folyamatait taglalja.

A dialektológia feladatköreiről szólva előre bocsátja, hogy a hagyományos felfogású „földrajzi dialektológia” helyett a felfogása szerinti modern dialektológia „vizsgálati tárgyának tekinti a nyelvnek nemcsak területi, hanem a területben a társadalmi tagolódást is (szociodialektológia)” (63). Ezt annál is inkább

helyeselhetjük, mert a magyar dialektológia, amióta csak létezik, mindig különlegesen érzékeny volt a társadalmi vonatkozások iránt. Hogy ez a felfogás mennyire modern, azt jól érzékelteti a nemzetközi dialektológiai kongresszusok témaköreinek az elmúlt évtizedre visszatekintő bemutatásával (68–9).

Érdekes és tanulságos a nyelvjárások felosztásának alapelveiről (területi, tipológiai), az osztatok számáról, a megnevezések változatairól szóló fejtegetés. A korábbi két osztatú tagolást (helyi nyelvjárás, nyelvjárástípus) a tankönyv három osztatúra változtatja: helyi nyelvjárás, nyelvjárás csoport, nyelvjárási régió. A közbülső kategória elválasztása nem lesz könnyű (a kötet példaként a csallóközi, göcseji, kalotaszegi nyelvjárás csoportokat említi). A helyi nyelvjárást eddig sem mindenki egyetlen település jelenségeként értelmezte, így az elhatárolás ezen oldalon sem könnyű. Még nehezebb lesz a „csoportot” és a „régión” precízen elkülöníteni akár a fonémaszámok, akár az egyéb jelenségek mennyisége felől közelítünk hozzájuk. És még egy szó a megnevezésekről. IMRE SAMU nyomán a kötet a területi alapú osztályozás helyett a tipológiai alapúra épít. Kérdés: akkor miért használ területre utaló műszókat, miért veti el a tipológiára utalókat? Nem lehetett volna a három egységet helyi nyelvjárásnak, nyelvjárástípusnak, illetőleg a középsőt nyelvjárási altípusnak nevezni? A *nyelvjárás csoport* mint műszó nem szerencsés, mert éppen nem az összetartozást, hanem a csoporttagok eltéréseit emeli a tudatba. A *régió* szónak viszont kezd túlságosan sokféle jelentése lenni, például államhatárokon és nyelveken túllépő gazdasági-politikai értelem-től a regionális köznyelv jelentésének felébredéséig, ami szintén nem vág egybe az itteni nyelvjárási régió fogalmával. Mindazonáltal a műszók majd meggyökeresednek, pár évtized, és a régiek feledésbe süllyedésével közhasználatúakká válnak, nem ébred fel az osztályozási szempont és az egységnevek kettős háttere.

Újszerű és rendkívül hasznos a nyelvjárásleírás módszertani kérdéseivel foglalkozó alfejezet. Eddig szinte csak szórványosan esett szó a modern nyelvleírás módszereknek a nyelvjáráskutatásban való alkalmazhatóságáról, itt most rövid, de széles látókörű összefoglalást olvashatunk e kérdésről.

A nyelvföldrajz általános kérdéseivel, illetőleg a magyar nyelvföldrajz eredményeivel foglalkozó két alfejezet főleg a történetiség részletes bemutatásával és adatgazdagságával tűnik ki az általában elméleti és szinkron alapállású gondolatmenetből. A városi dialektológiáról szólva a debreceni iskola BÁRCZI által művelt témakörét bővíti ki a kötet a szociolingvisztikai szempontok érvényesítésével. A városi nyelv társadalmi árnyaltságáról egyébként már a CSÚRY-iskola debreceni cívis nyelvi kutatásai is képet adtak. A kvantitatív és számítógépes dialektológia új, érdekes területei a diszciplínának: igazi értékei akkor meggyőzőek, amikor tömeges és hiteles nyelvjárási vagy nyelvváltozati adattárak (szógyűjtések, nyelvjárási atlaszok) feldolgozását vállalják. A nyelvjárási anyaggyűjtésről szóló alfejezet, mint a harmadik nagy fejezet lezárója jól mutat rá a

kérdésnek nemcsak fontosságára, hanem összetett gyakorlati és elméleti bonyolultságára is: azokra a szociokulturális körülményekre, amelyekről függ a gyűjtés, adatrögzítés anyagának hitelessége, illetőleg a nyelvjárási alaprétet színező, módosító hatásokra.

A regionális nyelvhasználat társadalmi kérdéseinek vizsgálata a kötetnek talán legfontosabb, a szociolingvisztikai szemléletmódot érvényesítő, az eddigi tankönyvekben legfeljebb érintett kérdéseket tárgyaló fejezete. A nyelvjárási nyelvhasználat történeti értékeinek és társadalmi megítélésének korábbi és mai felfogása, a nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás kérdései itt nyernek magas színvonalú összegzést dialektológiánkban. Csak sajnálhatjuk, hogy az itteni gondolatok magyar előzményeiről utalásszerűen sem esik szó: például DEME LÁSZLÓnak a magyar nyelvjárások szemléletét a középkortól áttekintő összegzését vagy KÁLMÁN BÉLÁnak a nyelvjárási gyűjtés múltját bemutató tanulmányát (A magyar népkutatás kézikönyve. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 1949) a bibliográfia meg sem említi. A szinkronia valamivel rugalmasabb kezelése — mint a nyelv földrajzi fejezetben — itt is jó lett volna. Persze, a terjedelem szorítását is meg kell érteni, csak fáj, ha múltbeli értékeinket említetlenül hagyjuk, mert a tanulóifjúság így tudomást sem szerez róluk.

Külön is érdemes aláhúzni néhány gondolatot a taglalt kérdések közül. A nyelvjárási atlaszok problematikájánál például azt, hogy nemcsak a mondattani jelenségek vizsgálatára nehezen alkalmazható, hanem az újabban felmerülő jelentéstani vizsgálatokéra is. Azt, hogy egy településen egy (táj)szónak mely jelentései ismertek, valójában csak tömeges vagy teljes kikérdezéssel lenne eldönthető. Az életkorok, nemek, foglalkozások, iskolázottság, olvasottság, érdeklődési körök, vallás és még ki tudja hány tényező játszik szerepet egy-egy jelentés ismeretében. S mindezek nem is mind helyhez, nyelvjáráshoz köthető tényezők, az eredmény tehát nem nyelvjárást tükröz. A szkepszis tehát nagyon is indokolt (116 kk.).

A nyelvjárási anyaggyűjtésről nem először olvashatjuk itt BALOGH LAJOS összegzését (157 kk.). Tudjuk is, hogy hiteles adattár rendkívüli gondosságot kíván már a külső körülmények, de főleg az adatközlők kiválasztása tekintetében. Nem véletlen, hogy a nagy magyar nyelvatlasz gyűjtői a kiszállás első napján tapogatózó, ismerkedő beszélgetéseken kóstolgatták, kik lesznek a hiteles adatközlők, s csak másnap vették elő a kérdőíveket. (A divatos szociolingvisztikus „kérdőbiztosok” ilyesmivel nemigen fecsérelik idejüket.) Nagy kár, hogy a BALOGH által felsorolt adatfelvételi jegyzőkönyv követelményeinek a tankönyv későbbi fejezetében közölt szövegek gyűjtői szinte semmiben nem tesznek eleget.

A regionális nyelvhasználat vizsgálatában — negyedik fejezet — részletes áttekintés található a befolyásoló tényezőkről: a regionális nyelvhasználat és az életkor, a nemek, a településtípusok, a foglalkozás, az iskolázottság, a vallás, a

beszédhelyzet hatásáról. Érdekes, de aligha szerencsés, hogy az életkorok szerinti tagolás szinte szerzőnként eltérő szakirodalmunkban: van két, három, négy vagy több nemzedéket megkülönböztető tanulmány, s a határok eltérései lényegében összehasonlíthatatlanná teszik a szembesítést. A felekezeti eltérésekben magam nemigen hiszek: ahol ilyen van, többnyire másodlagos, leginkább belső nyelvjárás-telepítés van a háttérben: másunnan érkezett vagy más anyanyelvű lakosság csoportjai állnak szemben a helybeliekkel, őshonosokkal. Szervetlen, de hasznos, hogy ide került egy gondolatsor a határainkon kívüli kisebbségi nyelvjárásokról, s külön a moldvai magyar nyelvjárásokról (196–9).

Kitűnő fejtegetéseket olvashatunk a nyelvjárás tudatról és tudatosságról, a nyelvjárás érték önkéntes feladásáról, a köznyelv dominanciájának elismeréséről, s a nyelvjárásosság szégyenléséről és kerüléséről, ami hovatovább általános társadalmi magatartásformává válik.

Örömmel látom, hogy a tankönyv a „regionális köznyelviség” fogalmát elemzi, nem törekszik merev regionális köznyelveket elkülöníteni, illetőleg kreálni. A jelenségnek a változási folyamatokban, azok vizsgálatában van elsődleges szerepe. Fiktív regionális köznyelvek művi létrehozás ellen magam már húsz évvel ezelőtt tiltakoztam (Nyr. 1981: 323), félve a határon kívüli magyar nyelvváltozatok esetleges leválasztásától. Sajnos eredménytelenül.

A tankönyv ötödik nagy fejezete — JUHÁSZ DEZSŐ munkája — a magyar nyelvjárások leghagyományosabb kérdését, a nyelvjárások területi felosztását tárgyalja. Ezen a téren a BALASSA és SIMONYI tagolását szinte egy évszázadig tanította a közoktatás és a felsőoktatás. Ennek egyik oka az volt, hogy IMRE SAMUNAK a nagy nyelvatlasz adattárára építő 1971-es nagy munkája a túltagolás következtében didaktikailag igen nehezen feldolgozható volt. Az itteni tankönyvnek ez a fejezete igen szerencsés kézzel nyúl a hiteles és pontos adatokra építő IMRE SAMU-felfogáshoz, de ugyanakkor redukálja a területi egységek számát: a korábbi nyolc helyett tíz „nyelvjárás régiót” különítve el. (Az elnevezésben és a tagolásban közvetlen előképét KIRÁLY LAJOSNÁL vélem felismerni: A magyar nyelv könyve. Szerk. A. JÁSZÓ ANNA. 1991. 521–58.) A módszeres tárgyalás, a hangtani, alaktani és egyéb jegyek bemutatása után mindenütt elégséges hosszúságú szövegmutatvány segíti a tárgyalt terület nyelvjárásának gyakorlati megismerését. Kár, hogy a felvétel körülményeit és adatközlőit a gyűjtők nem dokumentálták (a követelményeket megismerhették volna több korábbi helyről, például BALOGH LAJOS 1993-as munkájából). Talán az sem lett volna rossz, ha a kötethez lemezen mellékelik a szövegeket (a költségek emelését a diákoknak tankönyvsegély pótolhatta volna). A viszonylag rövid (257–316), de talán legtöbb konkrét tanulnivalót összegző fejezet végén szervesen következik a nyelvjárászigetek problémáit felvető néhány oldal, BALOGH LAJOS munkája.

A további alfejezetek a nyelvjárási jelenségek összegző áttekintései: hangtani (FODOR KATALIN), illetőleg alaktani, mondattani és szókinccsani vizsgálata (HEGEDŰS ATTILA). Ezek persze csak korlátozott mértékben támaszkodnak a tárgyalt tíz nyelvjárási régió közvetlen adataira: szerzőik nem azonosak, tárgyalási alapjuk szélesebb körű, gyakran nemzetközi a szakirodalom is.

A szövegmintákra utalva már megjegyeztem az adatközlők előírt adatainak hiányát. Nagyobb gondom is van velük. Szép törekvés, hogy tanszéki kirándulásokon részt vevő hallgatók magnetofonfelvételeit használják. Ez azonban nem garantálja azt, hogy a célba vett régió legjellegzetesebb települését sikerüljön szemléltetni. Magam például, aki a szatmári nyelvjárást anyanyelvemként ismerem, CSŰRY nyomán számos jelenségét vizsgáltam, a kötetbeli szövegben (294–5) nem ismertem rá nyelvjárásomra. Ennek egyik oka az lehet, hogy ez a „nyelvjárási régió” nagyon tarka, számos „csoportot” tartalmaz, és a tivadarfalvi helyi nyelvjárás számos olyan sajátosságot mutat, amely a szamosháti főcsoporttól erősen eltér. Szerencsétlen a szöveg megválasztása is: a kendermunkához sem a kérdező riporter, sem az adatközlő nem értett, így a tartalom csak a munkamenet törmeléke. Ráadásul az adatközlő szégyellhette nyelvjárását, mert az *é-2* fonémát az esetek túlnyomó többségében a köznyelvinek érzett *é-1* fonéma valamelyik változatában realizálta. Csak remélhetem, hogy a többi szöveg tipikusabb és nyelvjárásosabb.

A nyelvjárások hangrendszerét tárgyaló fejezet elméletileg IMRE SAMU nyomán rendszerez. Itt megint azt kell mondanom, hogy saját nyelvjárásomra nézve már eddig is bizonyos kétségeim voltak például a nyitódó és záródó diftongusok egyidejű jelenlétének bizonygatásával kapcsolatban. Az *é-1* és *é-2* fonémákkal nincs bajom, hiszen ezeknek jól kimutatható nyelvtörténeti előzményük van, amely különbség bennük megjelenik. Vitathatónak tartom viszont az *ó-1* és *ó-2*, illetőleg az *ő-1* és *ő-2* megkülönböztetését. Az *ó-2* *uo*, illetőleg az *ő-2* *üö* realizációja az esetek túlnyomó többségében a zártszótagi *l*, *r*, *j* nyújtó hatásának (ami egyszersmind zárulással is jár) fonetikai eredménye. Feltevésem szerint a *foarkas*, *Gyoarmat*, *üördög*-féle diftongusokban túlnyomórészt az *a*, *ö* fonémák asszociatív hatására megnyúlt változatainak tovább módosult realizációit láthatjuk, nem egy *ó*, *ő* fonémáét (ez utóbbiak tipikus realizációja a záródó diftongus: *óu*, *őü*). Azt sem tudom, szükséges-e a hosszú *ā*, *ē* hangokat önálló fonémaként számontartanunk, hiszen nevük „polifonémikus” hang, tehát két fonémát reprezentáló hangváltozat az *-l* pótlónyúlásának eredménye. Minde kétségek csak arra jók, hogy rámutassunk: érdemes lenne a hazai és külföldi fonológiai kutatások fényében a nyelvjárási fonémarendszereket is újragondolni.

Az alaktani, mondattani és szóképzési nyelvjárási jelenségek áttekintése talán egyszerűbb és színesebb, hálásabb téma is, mint a hangtaniaké. HEGEDŰS ATTILA rövid, világos, jól áttekinthető összegzéseit adja ezeknek a kérdéseknek. Kimeríteni az itteni kérdéseket nem lehet: például a nyelvjárási képzőállomány

gazdagságát reménytelen lenne részletezni. Külön elismerést érdemel a mondat-tani kérdések viszonylag bő tárgyalása: e téren a legtöbbet a kötet szerkesztőjétől és egyik lektorától tanulhattunk. A tájnyelvi lexikológia és lexikográfia legfontosabb kérdései gazdag szakirodalmi utalásrendszerrel zárják a fejezetet.

A „Válogatott irodalom” főfejezet (409–36) után még terjedelmes „Függelék” fejezet következik a mellékletek lelőhelyeiről, mutató a földrajzi nevekről, illetőleg tárgymutató. A 40 darab, 50 oldalnyi melléklet a kötet szinte minden fejezetéhez tartalmaz tanulságos látni valót. Külön köszönet illeti a szerkesztőt, hogy a kartonált borítók belső oldalán két színes térképet ad az olvasónak: „Magyarország népei a XI. században” (KNIEZSA ISTVÁN és GLASER LAJOS tervezése. — Zavaró, hogy az irodalomjegyzékben KNIEZSA e műve 2000-ben való megjelenésre utal, de valószínű, hogy az 1938-as, Szent István Emlékkönyvbeli munkáról van szó). A hátsó borító belső oldalán hasonló színes térkép van: „Magyar nemzetiségűek a Kárpát-medencében” (az 1989–1992. évi népszámlálások alapján készítette SEBŐK LÁSZLÓ).

KISS JENŐ és munkatársai rendkívül értékes kézikönyvvel ajándékozták meg a főiskolai, egyetemi hallgatóságot és a szaktudomány művelőit. A területi és társadalmi kölcsönhatásokban vizsgált tudományterület, a szociodialektológia friss szemléletű, a hagyományos és modern nézeteket egyesítve bemutató öszszegzése mindannak, amit e tudományterület művelői hosszú idő alatt felhalmoztak. Az oktatás és kutatás évtizedekre szóló segédeszközt kapott a megismeréshez és a továbbfejlődéshez, megújuláshoz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

SZABÓ JÓZSEF—[SZ. BOZÓKI MARGIT], **Koppány menti tájszótár.**
Szekszárd, 2000. (248 lap)*

A tájszótárakról (is) akkor nyilatkozhatunk érdemben, ha megvizsgáljuk, megbízhatóak-e a benne közölt adatok, illetőleg hogy a szótár lexikográfiai megoldásaival mennyiben segíti elő tudományos kérdések megválaszolását (leíró adekvátság, lexikográfiai követelmények). Nyilvánvaló: minél professzionálisabb egy szótár, annál inkább megfelel ezeknek a követelményeknek.

Nézzük a Koppány menti tájszótárt először a leíró adekvátság szempontjából! SZABÓ JÓZSEF nagy tudású és tapasztalt hivatásos dialektológus, aki tájszó-

* A társszerző SZ. BOZÓKI MARGIT neve — SZABÓ JÓZSEF kiegészítő közlése szerint (vö. MNy. 97: 126) — lemaradt a könyv címlapjáról. (A szerkesztők.)

tári kérdésekben több ízben is hallatta véleményét, aki tisztában van a nyelvjárási anyaggyűjtés kérdéseivel s a tájszótárírás elvi és gyakorlati problémáival. Ami a gyűjtés körülményeit illeti: szülőfalujában, Nagykönyiban szülei, rokonai, ismerősei körében, a számára minden szempontból jól ismert otthoni közegben gyűjthette anyanyelvjárása szavait. DEMÉnek „A nagykönyi nyelvjárás” című monográfiáról írott lektori véleményében megfogalmazottak maradéktalanul érvényesek ebben az esetben is: „anyaga nem a helyi nyelvjárásba beletekintő, hanem a belőle kinövő tudós által hitelesített, szolid ismeretanyag”. A gyűjtésben kitűnő partnere volt a néprajzban még otthonosabban mozgó SZ. BOZÓKI MARGIT, felesége, ld. MNY. 2001: 126. (Ld. tőle: Az emberi élet sorsfordulóinak szokásai és hiedelmei három Koppány menti községben. Szekszárd, 1989.) A gyűjtés a Nagykönyival szomszédos Értényben és Koppányszántón is folyt. Ez utóbbi közeg szociokulturális értelemben a nagykönyival nagyrészt megegyezett. A nagykönyi, tehát az otthon végzett gyűjtés azonban érthetően mélyebbre hatolt (vö. ehhez SEBESTYÉN: DialSzimp. I, 195). Ezt az is igazolja, hogy a csak Nagykönyiből adatolt szavak száma lényegesen felülmúlja a csupán a másikkából adatoltakét (ld. alább). Minthogy tapasztalt gyűjtőkről, kiváló dialektológusról és a néprajzban otthonos munkatársról van szó, nincs kétségem afelől, hogy az adatok megfelelnek a leíró adekvátság követelményének. A gyűjtők szakmai és széles körű helyi ismeretei és tapasztalata, a vizsgált kisközségbe való kulturális és emberi beágyazottsága a biztosíték rá. A gyűjtés alaposágát mutatja egyebek mellett az, hogy a szótárban számos esetben találkozunk az élőnyelvre oly jellemző alakváltozatokkal. (Ez a szótár egyik fontos pozitívuma; ld. például: **forszíroz** *farcéroz ~ farcérull, forszeröz ~ forszérull, gége ~ gege ~ giga, konzerv* *kondzerv ~ kondzerva, pisztoly* *pisztó ~ pisztol ~ pisztoj, sparihelt ~ sporhelt ~ porhelt, stelázsi ~ tēlázslī ~ tēlázsi.*) Illetőleg hogy érdekes, tanulságos archaizmusok is — a szótörténészek, etimológusok külön öröme — szép számmal előfordulnak (ld. például *füente, hófujátok, húgyik, huncfut, pintér, nyugös*), a szócikkek alapos, informatív néprajzi „betétei”-ről nem is beszélve.

A néprajzi háttér dicsérendően nagy figyelmet kapott. Ezért a pusztán a lexikai tényekből kihámozhatókat jóval meghaladó módon közvetít a szótár megbízható s pontosan leírt néprajzi információkat a hagyományos paraszti gazdálkodás nagyrészt eltűnt világából. Ld. például *a boszorkány, búzaszentelés, kasza, kaszás, kottyolás, kötél, móríng, lúg, lyukaskalács, nyársdugás, nyomtatás, ónyaöntés, pörkölttorta, tutyi, újmenyecsketánc, zab* szócikkét. A néprajzi szempont következetes alkalmazása egyértelmű pozitívum, követendő gyakorlat.

A szótár megjelenése azon pusztán tény miatt is örömdetes, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodást tükröző tájszókészlet visszaszorulása, sőt feledésbe merülése e gazdálkodásmód, létforma eltűnésének természetes következményeként igencsak felgyorsult. S e szótár még ennek a létformának a jellemző szavait

tartalmazza, tehát tovatűnő, illetőleg részben már el is tűnt szavakat őriz meg. Mert igaz, amit DEME írt: „A hagyományos nyelvjárások ... csak az ajkakon, csak az agyakban élnek; s amit nem rögzítünk belőlük kellő időben, azt hordozóikkal együtt átadtuk az enyészetnek” (DialSzimp. I, 191).

A gyűjtésről jó lett volna némileg részletesebb tájékoztatást adni. Például arról, hogyan használták föl a bevezetőben (9) említett szótárakat. Ha ugyanis kikérdezték volna az említett szótárak tájszavait, akkor e tájszavak Koppány menti tájszótárbeli hiánya azt jelentené, hogy a három faluban a gyűjtés idején nem ismerték őket. SZABÓ JÓZSEF levélbeli közléséből tudom, hogy nem kérdezték ki a bevezetőben említett szótárakat. Ha azonban olyan tájszóra bukkantak e szótárakban, amely ismerősnek tűnt számukra, de nem volt a három nyelvjárásból följegyzésük róla, akkor aktív indirekt gyűjtéssel tisztázták, ismerik-e a kutatópontjaikon őket, s ha igen, milyen alakban és jelentésben.

Lexikográfiai szempontból is megbízható szótárról van szó. (A szerkesztés egyedül SZABÓ JÓZSEF munkája.) Néhány észrevétel — a jövődöntő tájszótárakra gondolva — azonban megokoltnak tűnik. SZABÓ JÓZSEF maga reflektál két lexikográfiai kérdésre, megokolva mintegy kritikai észrevételeket kiváltható eljárását (uo.). Az egyik a szavak társadalmi érvénye megállapításának és jelölésének problémája. Szögezzük le: a szociális érvény megállapításának és (valamilyen formában való) jelölésének az elvárása hivatásos dialektológus számára egy ideje már evidenciaként kezelendő. Nos: SZABÓ JÓZSEF a legarchaikusabb szavak esetében gyakorta megnevezte (a *Megj.* rövidítés után), hogy csupán néhány idős adatközlő használja őket. Hogy itt voltaképpen meg is állt, annak az az oka, hogy nem tudtak a gyűjtők annyi időt a terepen tölteni, amennyi a teljes szóanyagnak az egyidejűség szempontjából való megbízható minősítéséhez szükséges lett volna (a gyűjtés harminchat éven át tartott). Tehát a körülmények kényszerítő hatására kellett lemondani a szóban forgó elvárás teljesítéséről. E tényt sajnálattal vesszük tudomásul, mert így kisebb a szótár nyelvtudományi felhasználhatósági értéke, de tudván azt, hogy a korrekt megoldás egyedül ez volt.

A példamondatok közlésében (erre is van reflexió a bevezetőben: i. h.) SZABÓ JÓZSEF bőkezűbb, mint több más tájszótáríró. Elmondhatjuk, hogy a „Koppány menti tájszótár”-ban közölt példamondatok döntő többsége olvasói szemmel nézve is jó példamondat, ugyanis nemcsak a nyelvjárási szóhasználatot és stílust érzékeltetik híven, hanem a falusi környezetet, a hagyományos paraszti mentalitást és szokásrendet is. Úgy vélem azonban, a mellett kevés érvet lehet felhozni, hogy példamondatok szükségesek volnának az alaki tájszavak mellé is (az alaki tájszavak megszüréseire ld. újabban ZILAHÍ: MNyj. 35: 72).

A szótár használóinak gyors tájékoztatása és a más szótárakkal való egybevetés megkönnyítése, azaz a tájszótárban közölt adatok felhasználása, feldolgozása érdekében — úgy gondolom — célszerű lett volna valahogy jelölni, kiemelni a valódi tájszavakat. Ennek hiányában egyetlen dolog marad: a szótár olvasója

saját kompetenciájára támaszkodva ítéli meg a szükséges esetekben a szavak nyelvváltozatbeli státusát (ezt számos esetben meg tudja tenni a tévedés kockázata nélkül, de korántsem minden esetben), vagy az Értelmező kéziszótárhoz fordul a számára bizonytalan esetekben (ez a követendő út).

Abban egyetértés van már, hogy a szavak köznyelvi és tájnyelvi voltának az eldöntésében az Értelmező kéziszótár a legjobb mércénk. A tájszavak címszavasításában, tehát köznyelvesített formájuknak a meghatározásában az Új magyar tájszótárt javaslom követni. (Erre persze csak akkor van mód, ha a kérdéses tájszó vagy valamely változata, származéka megvan az ÚMTsz.-ban.) Nyomós érvek szólnak e mellett. Ugyanis az ÚMTsz. az az általános tájszótár, amely a legtöbb regionális lexémát (és állandó szókapcsolatot) tartalmazza, ennek következtében pedig e szótár szerkesztőinek volt legnagyobb rálátása a különböző tájszavak és változataik összefüggésére, tehát nekik volt a legtöbb lehetőségük a címszavasítás megnyugtató elvégzésére. Az ÚMTsz. címszavasítási gyakorlatát követve nem **blinckézés**, **kepéll**, **kiüszékel**, **külüfejú**, **küttölös** (**vászon**, **zsák**), **üszécsuta** és **zsvártli** lenne a címszó a „Koppány menti tájszótár”-ban sem, hanem **pilinckézés** (l. ÚMTsz. **pilincke** a.), **kepél** (l. **kepél**¹ a.), **kiüzékel** (l. **ízék** a.), **gülüfejú** (l. **gülüszemű** a.), **kittelyes** (l. **kittelyes** a.; vö. ném. *Kittel*) **ízécsuta** (l. **ízécsuta** a.) és **svártli** (l. **svártli** a.). S miért lenne ez fontos? Mert ez az eljárás mód jobban biztosítja a tájszók és tájszaváltozatok közötti könnyebb és gyorsabb tájékozódást, mint az eddigi, teljesen egyéni, nem ritkán ad hoc jellegű gyakorlat.

Az utalások a tájszótárakban különösen fontosak, ugyanis az (adott nyelvjárásban nem kompetens) olvasó intuíción alappon nem tud tájékozódni. Nem tudhatja tehát azt sem, hogy nagy valószínűséggel melyik címszó alatt talál speciális nyelvjárási alakokat, jelentéseket. A szóban forgó szótárban a szóalak-összetartozás utalozása következetes, alapos (**rehoma** l. *reuma*, **réf** l. *rőf*, **rötöget** l. *rejteget*, **rosszul** l. *elrosszul*, **sindő** l. *zsindely*, **sum** l. *svung*). Mind a tilde használatára és az *l*-lel (= lásd) való utalozásra, mind a néprajzi és az egyéb természetű észrevételekre (*Népr.* és *Megj.*), valamint a frazeológiai, szófaji és stílusminősítésekre, nemkülönben a forrás (ti. a települések) megjelölésére vonatkozó tájékoztatás világos (8–10, 12), s a követett gyakorlat is pontos. A *Vö.*-vel történő utalozás három esetben fordul elő: a) bizonyos, többnyire azonos szócsaládba tartozó szinonimák jelölésében (*karingalódik* *Vö.* *keringelődik*), b) tőalak és táji jelentésű igeikötős alak összetartozásának jelölésében (*kapál* *Vö.* *bekapál*) és c) a címszóban megjelölt témakörhöz kapcsolódó tartalmat jelölő szavak esetében (*húsvéthétfő* *Vö.* *kókányolás*). A szinonimák *Vö.*-vel való elvszerűen következetes jelölését (a *cemende*, *dáma*, *rüfke* egyaránt jelent ’rossz erkölcsű nő’-t, még sincs utalás egymásra egyiknek a szócikkében sem) azért is hiányolom, mert SZABÓ JÓZSEF „A nagykönyi nyelvjárás” című monográfiájában (Szekszárd, 1986. 240–255) kitérő fejezetet szentelt a nyelvjárási (nagykönyi) szinonimák-

nak, s ott számos rövidebb-hosszabb szinonimasort meg is említ, például: *gaborgyás ~ szekszóniás, dinkós ~ féküllős ~ galahütyös* (246, 247). Ezeket a szótárban is jelölni kellett volna.

Bizonyos esetekben az alakváltozatok használatbeli kötöttségei jelezve vannak (például **gerinc** a.). Az esetek többségében azonban nem. Ez azért sajnálatos, mert nagy a valószínűsége annak, hogy az alakváltozatok nagy része között van több-kevesebb használatbeli különbség. Dialektológiai tapasztalatok alapján úgyszólván kizárható, hogy mondjuk a *pisztoly* (főntebb idézett) három változata azonos használati körű volna (a *pisztó* egyértelműen archaizmusnak tűnik).

A szótár előszavában olvassuk, hogy eredetileg nagykovácsi szótár megírását tervezte SZABÓ JÓZSEF, azonban „A nagykovácsi nyelvjárás” című, párját ritkítóan gazdag példaanyagú monográfia megjelenése után elégségesnek ítélte a tájszótár elkészítését (6, 9). Nyilván a kezdeti adatgyűjtői célkitűzésnek, illetőleg gyakorlatnak a „maradvány”-a az, hogy a tájszótárban kivételesen előfordulnak a köznyelvvel teljesen megegyező szavak is szócikkesített formában (például *len*), hogy a szótár az ilyenkor szokásosnál nagyobb arányban tartalmaz minimális eltérést mutató alaki tájszavakat, úgyszintén szócikkesítve (például *egyik-másik, enyém, éppen*), nem ritkán példamondatok kíséretében (*csalán, kieszel, menyecske, piac*). A szótár — anyagát tekintve — természetesen ezzel sem lett sem rosszabb, sem értéktelenebb, épp ellenkezőleg. A lexikográfiai következtetés kérdése azonban fölmerül. Az alaki tájszavakhoz véleményem szerint azért nem érdemes csatolni sem szófaji jelölést, sem jelentést (*agronómus, cement, csikk, csokoládé, demizson, lekvár, mozi, sekrestye* stb.), mert ezek az információk a köznyelvi megfelelő földidézésével automatikusan rendelkezésünkre állnak. Fölöslegesnek vélem a szófaji minősítést és a jelentésmegadást akkor is, amikor alaki tájszóhoz kötődő állandó szókapcsolat közlése a cél (ld. például *dinnye, dió, mosolyog, stiglic* a.). Ami ezekben az esetekben magyarázandó, az nem az (egyébként is érthető) alaki tájszó, hanem a táji frazeologizmus, amelyben az alaki tájszó előfordul (természetesen az állandó szókapcsolatok sem maradnak jelentésmegadás nélkül a szótárban).

A Koppányi tájszótárban örömdetesesen sok frazeologizmus van, többnyire alaki tájszavakhoz kapcsolt szócikkekben. Ha bármely néven nevezendő okból a szótárak írói nem vállalkoz(hat)nak a táji frazeologizmusok önelvű leírására, s a szótárban való közlésük mellett döntenek, akkor célszerű megadni azoknak a címszavaknak a betűrendes lajstromát, amelyeknek a szócikkeiben az állandó szókapcsolatok közöltetnek. De még praktikusabb megoldás volna a frazeologizmusoknak külön, a vezérszavak betűrendjében való közlése, kiegészítve az ilyenkor elvárható mutatóval. Ugyanis a táji frazeologizmusokkal is úgy vagyunk, mint a tájszavakkal: ha nincs meg az adott nyelvjárási kompetenciánk, fogalmunk sincs, melyik címszó, melyik szócikk alatt érdemes kereskednünk.

A regionális szótárak és a regionális tájszótárak több-kevesebb következetességgel, illetőleg mélységben általában jelölik, ha egy-egy közszó a gyűjtési területnek csak bizonyos pontjairól adatolható (ld. például SzamSz., OrmSz., Bodrogközi tájszótár). Ezt a föltétlenül követendő gyakorlatot követi a „Koppány menti tájszótár” is. Külön jelölve van ugyanis a szótárban, ha egy-egy szó vagy jelentés a vizsgált három faluból csak egyben vagy kettőben él(t). Ez lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy milyen szókészletbeli különbségek vannak egymással érintkező helyi nyelvjárások között. Minthogy pedig ilyen jellegű célzott vizsgálatok magyar nyelvterületen még nem folytak, érdemes volna a szótárból kiindulva, de térben tágítva a vizsgálatot utánanézni a kérdésnek, keresve persze a különbségek okait is. Nagykónyi szóként van jelölve például a *bubolaitök*, *cühel*, *elsíbol*, *göszpi*, *gulyás* (jelentése), *halisztok*, *hurkatáncolás*, *kaszirva*, *kaszirball*, *kaszirváll*, *keszkenő*, *kisszövőszék*, *kupáll*, *lungó*, *lungóskodik*, *nádra*, *sompaprika*, *telleg*, *tílangli*, *tüskeribizli*, *tyúkmonyas pörc*, *riskó*, *verbungol*, *zuptüre*, *zselic*, *zsibog*, koppányszántóinak a *bucsér*, *fehércseléd*, *karónyakú*, *kipalol*, *vakzáptojás* s a *vakar*, *vakaró* egy-egy jelentése, értényinek pedig a *kusztor*, *sarabull*, *venyics*. Nagykónyiban és Koppányszántón használják a következőket: *buckó*, *venyicse*, *venyige*, *zsibog*, Nagykónyiban és Értényben a *tüskepecsenyé*-t, Értényben és Koppányszántón a *tüskeszőlő*-t 'egres', a *pörc*-öt 'töpörtyű' jelentésben, míg az utóbbi szót Nagykónyiban 'sült szalonna' jelentésben használják. Csak nagykónyi szavakként vannak jelölve a nyilvánvalóan német eredetű *áncvájra*, *auf*, *cájg*, *coford*, *hájzli*, *vártepiszli*, *verbung*, *vercájg*. A magyarázat itt egyértelmű: Nagykónyiban a 19. század utolsó harmadában mintegy 200 német ajkú lakos élt, míg a két említett szomszédos község színmagyar lakosságú volt (8). Kézenfekvő tehát, hogy a szomszédos nyelvjárások közötti lexikai különbségeknek gyakran településtörténeti (s házassági szokásokra visszavezethető) okai vannak.

A Koppány menti regionális tájszótár megjelenése igencsak örvendetes. Letmentő szerepe, adatainak megbízható volta, a néprajzi szempontnak a következetes érvényesítése, valamint több szempontú és irányú felhasználhatósága (nyelvtudomány, néprajz, művelődés- és helytörténet) teszik fontossá. Mint élőnyelvi szótár a tudomány számára új adatok tömegét rögzíti, s teszi könnyen hozzáférhetővé. A szótárban közölt számos alakváltozat jól mutatja az élőnyelv variabilitását (e tekintetben jobb mindegyik elődjénél). A szótár tudományos értékét növeli az a körülmény, hogy Nagykónyi nyelvjárása a legalaposabban leírt, feldolgozott nyelvjárások közé tartozik (SZABÓ JÓZSEF munkásságának köszönhetően). Így a tájszótárban közölt anyag kutathatóságának horizontja tágabb, mintha csak ez a szótár állna rendelkezésünkre a vizsgált nyelvjárásból.

KISS JENŐ

SZABÓ JÓZSEF, **Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok.**
Körös Főiskola, Békéscsaba, 1999. (423 lap)

Ha a huszadik század magyar nyelvjáráskutatásának történetére gondolunk, elsőként a debreceni CSÚRY BÁLINT népnyelvkutató iskolája jut eszünkbe. A második hullám a Magyar nyelvjárások atlaszának nagy nemzedéke, akik talán az utolsó pillanatban rögzítették a hagyományos magyar nyelvjárások alaprétegének akkori, azóta sok szempontból megbomlott állapotát. Új, harmadik hullám, sajnos, nem alakult ki, sőt, azt mondhatjuk, a dialektológia defenzívába szorult itthon is divatos, de sematizáló szerkezetvizsgálati iskolák nyomulása során. Talán segíthet a nyelvjáráskutatás újra felemelkedésében az, hogy a sematizmussal szembeforduló, a nyelvet belső változataiban vizsgáló szociolingvisztika felfedezi a hasonló szemléletet régóta érvényesítő nyelvjáráskutatás értékeit, s a két szemlélet kölcsönösen megtermékenyíti egymást. Mindenesetre: a nyelvatlasz utáni nyelvjáráskutatók szinte mindegyike törekszik a nyelvjárási jelenségeket a szociolingvisztika fő szempontjai szerint is szemlélni és értékelni. Külön örömeinkre szolgálhat, hogy vannak olyan dialektológusaink, akik ilyen modern szemlélet alapján vállalják egy-egy helyi nyelvjárásnak mély és sokoldalú feltárását. Ilyen például KISS JENŐ tanulmányosorozata Rábaköz nyelvjárásáról, illetőleg SZABÓ JÓZSEF Nagykőnyi tájnyelvének leírására vonatkozó számos munkája. SZABÓ JÓZSEF itteni munkájának címében joggal jelenik meg a szociolingvisztikára utalás. Szerencsére azonban az *és* kötőszó nem azt jelzi, hogy külön kezeli a két tudományterületet, hanem azt, hogy nyelvjárási kutatásai közben folyamatosan és tudatosan törekszik a nyelvjárási jelenségek használatában mutatkozó társadalmi befolyásoltság megfigyelésére és rögzítésére.

Tanulmánykötet összeválogatására sokféle ok készíthet egy kutatót. Kisebb egyetemi tanszékek oktatói kényszer-polihisztorok: az oktatás gyakran négy-öt diszciplína előadására kényszeríti őket, s ha lelkiismeretesek, mindegyik terület szakirodalmát olvassák, problémáikhoz hozzászólnak. A publikálási lehetőségek és felkérések sokszor igen eltérő helyekre vetnek egy-egy tanulmányt — évkönyvek, egyes tartalmú szemlék, szűk körben terjedő konferencia-kötetek, emlékkönyvek stb. —, ahol nehezen lelhetők fel a téma kutatói számára. Joggal törekszik a kutató, hogy közös kérébe kösse az egynemű termést, megkönnyítse a hozzáférést a szakterület művelőinek.

Van persze kockázata is az efféle törekvésnek. Egyik a tanulmányok időbéli széthúzódása. Hiszen a szakirodalom fejlődik, s a korábban kelt tanulmány nem reagálhat az utóbb megjelent még oly fontos kutatásokra sem, s a gyűjtélkes kötet olvasója hiányolhatja a reagálást — vagy csak az első megjelenés dátumának megkeresése után érti meg a hiány okát. Egyenletlenséget okozhat az is, hogy az eltérő publikációs helyek más-más mennyiségű és jellegű szakirodalmi

hivatkozást viselnek el, amiből a gyűjteményes kötetben egyenlenségek következnek. Kérdés az is, mit tegyen a szerző, ha közben megváltozott a felfogása, esetleg új adatokra bukkant a témához. SZABÓ T. ATTILA gyakran kettős évszámot jegyzett gyűjteményes köteteinek egyes tanulmányai alá, jelezve, hogy az első megjelenéshez képest átdolgozott, új adatokkal bővített, esetleg rövidített változatot közöl újra. Gond lehet a gyűjteményes kötetre való hivatkozással is. Ha egy felhasználó egy téma kutatásának történetét akarja áttekinteni, a gondolat fejlődésének időrendjében halad. Ha a gyűjteményes kötet évszámát veszi alapul, elsikkadhat, hogy a szerző a gondolatot esetleg évtizedekkel korábban fejtette ki, megzavarodik az időrend logikája. Ezek a kockázatok azonban eltörpülnek a koherens kutatási anyagot kínáló gyűjteményes kötetek előnyei mellett.

SZABÓ JÓZSEF a kötet előszavában szerényen nem a szakterület kutatóit tekintí célközönségnek, hanem a főiskolai és egyetemi hallgatók tudományos érdeklődését akarja kielégíteni: a magyar szakos hallgatók nyelvészeti fölkészültségének elmélyítését, kutatás-módszertani ismereteik gyarapítását, hivatástudatuk formálását tűzi ki céljául (6).

A vaskos kötet hat nagy fejezetében összesen 28 tanulmány sorakozik, világos tematikai tagolásban. Az első fejezet „Néhány elméleti-módszertani kérdés” címmel hét tanulmányt foglal magába (8–141). Olvashatunk a nyelvjárási anyaggyűjtés, szövegfelvétel, hangrögzítés módszereinek fejlődéséről, a lejegyzés során előbukkanó mondatelhatárolási nehézségekről, a nyelvjárási alapréteg folyamatos módosulásáról a köznyelv hatására, a nyelvjárásszigetek fogalmáról, alakulásmódjairól, jelentős részben a szerző nagyszabású monográfiájának kutatási eredményei alapján. Kissé elütő tárgyú, de kitűnően megírt, és sok kutatástörténeti, kutatás-módszertani kérdést mutat be az *ö* hang eredetét és az *ö*-zés elterjedését vizsgáló tanulmány. A fejezetnek talán legfontosabb részei a nyelvjárásszigetekkel foglalkozó írások: ezekről a magyar dialektológiai szakirodalomban SZABÓ JÓZSEF írta a legalapvetőbb eredményeket: erről szóló monográfiájának részei a témakörben megkerülhetetlenek.

Itt és a további fejezetben is fontos technikai adalék a tanulmány első megjelenésének pontos megjelölése a tanulmány végén.

A kötet második nagy fejezetének címe: „Nyelvjárás és iskola” (142–89). Az itteni négy írás azokra a tapasztalatokra reagál, amelyet a szerző még mint középiskolai tanár szerzett a tanulók nyelvjárásszemléletéről: lekezeléséről, olykor kigúnyolásáról. E felfogással szembefordulva mutatja fel legjobb íróink, költőink szövegeinek népnyelvi stíluselemeit Arany Jánostól napjainkig. Joggal marasztalja el azt a felsőoktatási, pedagógusképzési szemléletet is, amely a magyar tanárokat nem készíti fel az iskolák többségében rájuk váró nyelvjárásos tanulói beszéd helyes kezelésére. A népnyelv lexikális értékeinek bemutatásához BÁLINT SÁNDOR nagyszerű „Szegedi szótár”-ának anyagából válogat ki sok értékes szemléltető példát.

Óvatosságra inti az olvasót, hogy e fejezetben a 145. és 153. oldalak között hibás a lapszámozás. Pontosabban a lapszámozás jó, csak összehordáskor zavarodott meg a rend: 145–150–147–152 stb. Ellenőriztem: a hiba nem korlátozódik az én példányomra.

„Nyelvjárás és irodalom” címet visel a kötet harmadik nagy fejezete (190–243). Az itt olvasható négy írás a szerző szlovákiai, pozsonyi egyetemi vendég-tanár korszakából származik. Az ide tartozó általános kérdéseken túl — mint a tájnyelvi jelenségek szépírói felhasználásának kérdései — főleg a mai szlovákiai magyar írók műveiben fellelhető nyelvjárásiasságok elemzését találjuk. Duba Gyula, Gál Sándor, Kulcsár Ferenc szövegeinek elemzése mellett történeti távlatot kap a kérdés azáltal, hogy vizsgálja a szerző ZALABAI ZSIGMONDnak Baróti Szabó Dávid műveiből való válogatását is. A Barótitól közreadott több mint négyszáz vershez írt szómagyarázatokban és utószóban ZALABAI jó elemzésben mutatja be az erdélyi születésű, de több mint két évtizedet Kassán, Virten és más felvidéki helységeken töltő Baróti szókincsének sajátos keveredését.

A tanulmányok ideiktatását az is indokolja, hogy többségük pozsonyi kiadványokban jelent meg (Új Dunatáj, Irodalmi Szemle), amelyek hazai intézményekben kevésbé lelhetőek fel.

A nyelvjárási szókincs elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik a kötet negyedik fejezete: „Szókészleti kérdések, szó- és szólásmagyarázatok” (244–314). Szó esik ebben a nyelvjárás szókincsének változásáról a gazdasági élet, illetőleg a köznyelvi hatások következtében. Terjedelmes tanulmány mutatja be, hogy a szerző szülőföldjén, a monografikusan is feldolgozott Nagykönyiben hogyan él egymás mellett az archaikus, visszaszoruló, az általánosan használt, illetőleg a köznyelvből frissen behatoló szóanyag: *böllenkedik — incselkedik — ellenkedik; köszülődik — cühölődik — készülődik* stb. Az oldalakon át folytatódó táblázat (269–77) a szerző rendkívül alapos és mély ismereteiről győzi meg az olvasót. NYÍRI ANTALra hivatkozva kitér az egy-egy nyelvjárásból hiányzó köznyelvi vagy más nyelvjárási szavak kérdésére is. Felsorol jó néhány olyan szót is, amely helyett a nagykönyvi nyelvjárás más használ: *bögöly (bangócs), csűd (nyigér), csűr (pajta)* stb. Ennek az újabban főleg BALOGH LAJOS nyomán divatba jött felfogásnak magam nemigen tulajdonítok jelentőséget: inkább furszállom, ha egy település negatív tájszótárát próbálja valaki összeállítani. CSÜRY BÁLINT már 1936-ban tucatnyi olyan szót, szólást sorol fel, amelyek a köznyelvben vagy más nyelvjárásokban előfordulnak, de a szamosháti nyelvjárásból hiányoznak (A népnyelvi bűvőlátat módszere 14). Ennek azonban a köznyelv kialakulása szempontjából tulajdonít jelentőséget. Egy negatív helyi tájszótárhoz nem is lenne elég csak a köznyelvi szókincset átszűrni, számításba kellene venni más területek teljes szókincsét is — ami nyilvánvalóan megoldhatatlan feladat. Egy helyi „hiányszótár” összeállításához nemcsak egy helyi teljes szótárra lenne

szükség, hanem a teljes köznyelvi és sok más teljes nyelvjárási szótárra, amelyek alapján a „hiány” listázható lenne.

Érdekesek még ebben a fejezetben SZABÓ JÓZSEFnek azok a fejtegetései is, amelyeket a tautonimák mivoltáról olvashatunk a *saraboló* megnevezéseinek áttekintése kapcsán. A tautonimát IMRE SAMU nyomán úgy különíti el a szinonimától, hogy az egy fogalomnak különböző nyelvjárásokban való megnevezése, a szinonima pedig egy nyelvközösség párhuzamosan használt szöveleme.

Színes és szórakoztató a nyelvjárási szólásmagyarázatok sora. Könnyű műfajnak látszik, pedig korántsem az: sok utánajárás, helyszíni gyűjtés, tájszólismeret, szótörténeti, néprajzi, tárgyismereti háttér alapján lehet csak megkísérelni a ma már gyakran elhomályosult eredetű szólások felderítését.

A többéves pozsonyi vendégprofesszorság és a nyelvjáráskutatásban már aktívan művelt szociolingvisztikai gyakorlat vezették SZABÓ JÓZSEFet az ötödik fejezetben megcélzott tematikához: „Küzdelem anyanyelvünkért Szlovákiában” (315–57). A szociolingvisztikának magyar szemszögből nézve egyik legfontosabb kérdésköre a nyelvpolitika, azonbelül a kisebbségek nyelvi helyzete, az anyanyelv elsajátításához és gyakorlásához, az anyanyelvi szocializáció intézményeinek rendszeréhez, az államnyelvhez való viszony sok nehéz gondja.

SZABÓ JÓZSEF rámutat: a magyar nyelv helyzete Szlovákiában Trianon óta rendezetlen, a magyar nemzeti kisebbség gazdasági, politikai, társadalmi és különösen nyelvi érvényesülése máig megoldatlan gond. A társadalmi hátrányos helyzetűség nyelvhasználati vonatkozásait az utóbbi években egyre több szlovákiai magyar értelmiségi: író, költő, tudós meri kötetekben is megfogalmazni, mint ZALABAI ZSIGMOND (*A hűség nyelve*. 1987; *Magyar jeremiád*. 1995). Sajnos, Beneš szelleme, a magyarság kollektív bűnösségének tétele és kollektív joghátránya ma is eleven, s hovatovább ez az egyetlen közös nevező, amelyre a politikusok a szlovák nemzeti identitást alapozzák. Joggal tarthatunk tőle, az a primitív nacionalizmus, amely legszívesebben megismételné a magyarság kitelepítését, még sokáig fogja akadályozni a kisebbségi nyelvek egyenjogúságának érvényesülését, talán még az Európai Unióba való beépülés után is.

Az anyanyelvi tudat, magyarságtudat és magyar nyelvhasználat kérdéseit az ifjúság körében, tanítványai, a magyar szakos egyetemisták körében vizsgálja SZABÓ JÓZSEF. A válaszokat összegezve megállapítja: „Többen aggódnak a magyar nyelv jövője, sorsa miatt, és félve tekintenek az anyanyelvre rátelepedő szlovakizmusokra, melyeknek terjedését — főként az egyes szakmák estében — napjainkban nemigen lehet megakadályozni... Az egyik diák szomorú példaként említi: néha előfordul, hogy egyes szlovákoknak nem tetszik, ha magyar szót hallanak, sőt arra is van példa, hogy a magyarul tudó elárúsító a magyarul hozzáfutó vevőnek szlovákul felel vissza...” (349). Sajnos, ilyen élményünk szinte mindnyájunknak van, s csak az mondhatjuk: bizony Európa még nagyon messze van.

A gyűjteményes kötet utolsó, hatodik fejezete: „Kitekintés a külföldi dialektológia néhány kérdésére” (358–423). Az itteni öt tanulmány a szerzőnek németországi, finnországi és luxemburgi tanulmányútjai során szerzett tapasztalatairól számol be. A magyar dialektológia mindig törekedett tanulni a külföldi kutatásokból. CSÜRY BÁLINT Németországba küldte egyik kiváló tanítványát, NAGY JENŐT, aki terjedelmes tanulmányban számolt be tapasztalatairól. A másik CSÜRY-tanítvány, BAKÓ ELEMÉR a finnországi tapasztalatokat hozta haza és értékesítette munkásságában. Jó nyomon haladt tehát SZABÓ JÓZSEF. Szükség is van rá, hogy sok évtizedes kényszerű elzártság után a ma tudósai ismét körülnézzenek az európai dialektológiában, mérjék fel a kutatási területeket és módszereket, hozzák haza a tanulságokat, építsék ki a kapcsolatokat. Az úti beszámolók gazdagon adatolva mutatják be az eredményeket, neveket, könyvcímeket sorolnak, amelyeknek ismerete előnyére válhatik az új kutatónemzedéknek.

Meggyőződésünk, hogy SZABÓ JÓZSEF könyve teljesíti feladatát: magas színvonalú, mégis olvasmányos ismereteket közvetít célzott közönségéhez, a főiskolai és egyetemi magyar szakos hallgatósághoz. Nemcsak a nyelvjárstan legfontosabb kérdéseivel ismerteti meg az érdeklődőket, hanem képet kaphatnak egy nagy pedagógiai érzékkel megáldott, didaktikailag is jól tagoló tudós te-repmunkában gyakorlott gyűjtési, feldolgozási módszereiről is. Talán legnagyobb hasznát a doktorandusképzésben részt vevők látják majd, ahol az elméleti és gyakorlati-módszertani vonatkozásoknak egyaránt jó szolgálatot tehet. Haszonnal forgathatják a nyelvjárstan fiatal oktatói és kutatói is, hiszen a tanulmányok a vizsgált témakörökben minta gyanánt szolgálhatnak az elméleti felkészítésben és gyakorlati megformálásban.

A magyar nyelvjárskutatók hálásak lehetnek a békéscsabai Körös Főiskolának a gazdag tartalmú, sokoldalúan hasznosítható kötet megjelentetéséért.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Language contact in East-Central Europe. Multilingua 19–1/2 (Special Issue). Edited by MIKLÓS KONTRA. Walter de Gruyter, Berlin, 2000. (195 lap)

A nyugati társadalomtudósok a kultúra és a nyelvek terén is meglehetősen tájékozatlanok Kelet-Közép-Európát illetően — derül ki KONTRA MIKLÓSNak a Multilingua különszámához írt előszavából. A globalizáció és az egységesülő Európa korában mindez meglehetősen visszatetszést szül a kelet-európai kutatók körében. Ezért is érezhette nagy kihívásnak KONTRA MIKLÓS, hogy RICHARD J.

WATTS, a *Multilingua* című, kultúrák és nyelvek közötti kapcsolatokkal foglalkozó nemzetközi folyóirat főszerkesztője az 1996-os cardiffi Szociolingvisztikai Szimpóziumon felkérte őt egy Kelet-Közép-Európával foglalkozó különszám megszerkesztésére. A *Multilingua* KONTRA szerkesztette különszáma a kelet-közép-európai nyelvi kapcsolatokról nyolc tanulmányt és hat ismertetést tartalmaz. Az ismertetések főleg az érintett területnek a nyugatiak által nem beszélt nyelvein megjelent fontosabb kiadványairól szólnak. A tizenhat szerző tíz országból való, nyolc nemzetiséghez tartozik. A szerkesztő és a szerzők szándéka az előszó szerint az, hogy nyugati kollégáikkal hiteles forrásból megismertessék Közép-Kelet-Európa nyelveit és azt, ami ezek mögött van.

A kötet első két tanulmánya a szerb–horvát különválás nyelvi következményeit mutatja be a két fél szemszögéből. DUBRAVKO ŠKILJAN „From Croatian-Serbian to Croatian: Croatian linguistic identity” [A horvátszerbtől a horvátig: horvát nyelvi identitás] című írásából kiderül, hogy a mai horvát nyelvészeti közvélemény szerint az a ma elfogadott nézet, hogy a horvát nyelv nem azonos a szerbvel, nem a nyelvben a két nép különválása óta bekövetkezett változásokra reflektál, hanem korábban pusztán a szerb ideológia miatt vallották azonosnak (ezt jelezte a szerbhorvát terminus is) a két nyelvet. ŠKILJAN viszont nem tartja valószínűnek, hogy minden nyelvész a jugoszláv propaganda áldozata lett volna, és a változó megítélés okait a horvátok attitűdváltozásában, illetve a horvát nyelvpolitikában keresi. A horvát nyelvi identitás körül vizsgálódva megállapítja, hogy a nyelvi identitás gyakran felmerülő nominalista meghatározása (vagyis hogy maga a nyelv neve biztosítja egy nyelv identitását) és a teljesen indokolt szubsztanciális (genetikai, pragmatikai és tipológiai) megközelítés mellett egyre erősebb a horvát nyelvészek részéről az axiológikus irányzat, vagyis a nemzeti nyelvnek a herderi értelemben vett szimbolikus felfogása. ŠKILJAN megkérdőjelezi ennek a problémamentességét, és arra a következtetésre jut, hogy a horvátszerbtől a horvátig vezető utat nem annyira nyelvi tények, mint inkább politikai és ideológiai elképzelések kísérték.

MILORAD RADOVANOVIĆ a „másik oldalt” mutatja be „From Serbo-Croatian to Serbian” [A szerbhorvától a szerbig] címmel. Írását történeti áttekintéssel kezdi a szerb nyelvi norma kialakulásától, ismerteti a nyelv különféle elnevezéseit (szerb, szerb vagy horvát, horvát vagy szerb, szerbhorvát, horvátszerb, horvát, bosnyák, montenegrói), illetve különféle tendenciákat, melyek szerepet játszottak ebben a folyamatban. Bemutatja a volt és a jelenlegi Jugoszlávia nyelvi megosztottságát, melynek eredménye a két- és többnyelvűség erős jelenléte. A mai jugoszláv nyelvpolitikával kapcsolatban megállapítja, hogy míg Koszovóban gyakorlatilag nem működik, a Vajdaságban viszont széles körben elfogadott és alkalmazott törvényi szabályozás létezik. A szerb nyelv főbb változásait két nagyobb tendencia köré csoportosítva mutatja be RADOVANOVIĆ, ezek a balkanizálódás és az európaizálódás. Az előbbi például nyelvtani változásokban érhe-

tő tetten, míg az utóbbi elsősorban a szókincs területén, illetve a funkcionális stílusok fejlődésében. A nyelvi tervezést illetően egymást követő lépésekből (választás, leírás, előírás) álló, metaforikusan körként felfogható folyamatról beszél, mely a szerbhorvát esetében két évszázados együttélés után a szelekció szegmensénél nyílt ki a horvát nyelvet illetően, s a deskripció, preskripció, elaboráció szegmensénél bezárult a szerbvel kapcsolatban.

„On non-self-evident relationships between language and ethnicity: How Germans do not speak German, and Czechs do not speak Czech” [Nem magától értetődő kapcsolatokról a nyelv és az etnikai hovatartozás között: a németül nem beszélő németek és a csehül nem beszélő csehek] címmel JIŘÍ NEKVAPIL a csehországi német lakosság helyzetét és a csehekkel való együttélését vizsgálja. A tanulmányban, mely harminc idősebb adatközlővel készített interjún alapul, az etnikai és a nyelvi hovatartozás kérdése kap központi szerepet. A szerző ezek alapján az alábbi hat lehetséges esetet vizsgálja: a csak németül, németül és csehül, illetve a csak csehül beszélő csehekét, továbbá a csak németül, németül és csehül, illetve a csak csehül beszélő németekét. A szerző megállapítja, hogy a német kisebbség nyelvi helyzete a második világháború után a következő séma szerint alakult: németül beszélnek, majd németül és csehül beszélnek, végül csehül beszélnek. Az 1989-es változások óta azonban a német nyelv felértékelődése tapasztalható, bár ez (az interjúk tapasztalata szerint) nem befolyásolta a vizsgált etnikai folyamatokat.

Két írást is találunk a kötetben, mely a szlovákiai magyarság helyzetével foglalkozik. JULIET LANGMAN és LANSTYÁK ISTVÁN tanulmánya „Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority” [Nyelvi alkudozások Szlovákiában: a magyar kisebbség nézetei] címmel általunk, magyarok által jól ismert szituációt vizsgált. A tanulmány diskurzuselemzésen alapul, felvázolja a magyar–szlovák politikai és etnikai konfliktusokat, illetve Dél-Szlovákia helyzetét, ahol a magyarság többséget alkot. A vizsgálatokat három dél-szlovákiai helység magyar lakossága körében végezték. Három, az említett konfliktussal kapcsolatos mítoszt, és a magyarok részéről ezekre adott reakciókat járják körül a szerzők. A mítoszok a következők: 1. a magyarok nem tudnak és nem akarnak szlovákul beszélni; 2. a szlovákok Dél-Szlovákiában elnyomott helyzetben vannak, nyelvük veszélyeztetve van; 3. a magyarok nem beszélhetnek magyarul nyilvános helyen. A vizsgálatok alapján megállapítják, hogy a fennálló szlovák ideológia iránt nem tapasztalható erős ellenállás, s a két etnikum konfliktusa kibékíthetetlen, mivel ugyanannak a társadalmi valóságnak különféle észlelésein alapul.

SIMON SZABOLCS és KONTRA MIKLÓS a „Slovak linguists and Slovak language laws: An analysis of Slovak language policy” [Szlovák nyelvészek és szlovák nyelvtörvények: a szlovák nyelvpolitika elemzése] című írásukban ugyanerre a problémára hívják fel a figyelmet, csak éppen a szlovák nyelvpoli-

tika vizsgálata felől közelítve. Bemutatják a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről szóló 1990-es törvényt, illetve a magyar és a többi kisebbségre nézve rendkívül kedvezőtlen 1995-ös új szlovák nyelvtörvényt, mely kiváltotta az Európai Unió kritikáját, és széles körű tiltakozást eredményezett jogászai és nyelvészei körökben. A szerzők megállapítják, hogy a szlovák nyelvpolitikában jelentős szerep jutott egyes szlovák nyelvészeknek, ezzel kapcsolatban elemzik többek között JAN KAČALÁNAK a szlovák nyelvről és a nemzeti identitásról szóló könyvét, melynek eszméi a nyelvi diszkrimináció alapjául szolgáltak, s mely részben a szlovákságnak azon a szerzők számára abszurdnak tűnő félelmén alapul, hogy a magyarok asszimilálhatják őket Dél-Szlovákiában.

„The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia” [A magyar nyelv szociolingvisztikai rétegződése Kárpátalján] című tanulmányukban CSERNICSKÓ ISTVÁN és FENYVESI ANNA megállapítják, hogy nincs igazán információnk arról, hogy a többnyelvűség hogyan befolyásolta a magyar nyelvet Kárpátalján. Egy nagyobb, a határainkon túli magyarokkal foglalkozó szociolingvisztikai kutatás részeként 1996-ban felmérést végeztek a kárpátaljai magyarság körében, azon előfeltevésekkel, hogy 1. más a nem sztenderd formák elfogadottsága; 2. máshogyan ítélik meg a nem sztenderd formákat; 3. kölcsönös összefüggés van bizonyos társadalmi és nyelvi változók között. A vizsgálat résztvevőinek bizonyos nyelvtani formák helyességét kellett megítélniük, illetve maguknak képezni bizonyos alakokat. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy egyes társadalmi változók függvényében ugyan, de a vizsgált személyek általában gyakrabban elfogadták vagy használták a Magyarországon nem sztenderdnek minősített alakokat, mint az anyaországban. Megfigyelhető a szláv nyelvi hatás is olyan esetekben, mint pl. a *kiírat* (újságot) *előfizet* helyett (vö. *вынудать*).

PLÉH CSABA és BODOR PÉTER „Linguistic Superego in a normative language community and the stigmatization–hypercorrection dimension” [A nyelvi szuperegó egy normatív nyelvközösségben és a stigmatizációs–hiperkorrekciós dimenzió] címmel bizonyos nem sztenderd szerkezetek megítését vizsgálták a magyar nyelvközösségben. Nyelvünkben bizonyos morfofonológiai variációk némelyikét (suksükölés, *én tudnák*-féle alak, a *-ba/-be* inessivusi használata) a normatív nyelvészet, illetve az egyén *nyelvi szuperegó*-nak nevezett egyfajta ellenőrző tudata hibásnak ítéli, stigmatizálja, s ennek eredményeképpen ezek használatát a köznyelv kerüli, sőt gyakran hiperkorrekció tapasztalható velük kapcsolatban. A jelenség mögött olyan tényezőkre világítanak rá a szerzők, hogy a beszélők ideális, egyértelműen megfeleltethető forma–jelentés párokra törek-szenek, másrészt hazánkban a nemzeti identitástudat kialakítása már régóta a nyelvművelő szemléletű nyelvészet mindenhatóságát jelenti, illetve azt, hogy emiatt az iskolai nyelvtanítás középpontjában is egyfajta nyelvi norma tudatosítása áll, melynek következtében a társadalom a sztenderd változatoktól való eltéréseket megbélyegzi, s a műveletlenséggel azonosítja. Így alakul ki az egyén-

ben egy olyan internalizált nyelvi szuperegó (felettes én), egy belső cenzor, mely ügyel sztenderd nyelvhasználatunkra, ám a szerzők figyelmeztetnek az elfojtott dolgok felszínre törésének lehetőségére.

SÁNDOR KLÁRA „National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization” [Nemzeti érzés vagy felelősség: a csángó nyelv újra-élesztésének esete] címet viselő írása a magyarság egy speciális, mert elszigetelt és gyakorlatilag teljesen nyelvet váltó részével, a moldvai csángókkal foglalkozik, s bemutatja, hogy a magyarok és a csángók közötti nyelvi és kulturális különbségek miatt miért ítéltetett bukásra nemrég egy olyan, egyébként is kellő körültekintés nélkül megszervezett program, mely csángó fiatalok magyar nyelvű oktatását célozta. A tanulmány vázolja a csángók elszigetelődésének és elrománosodásának történetét, kiemelve, hogy a többség csak románul beszél, de a kevesek által használt, az anyaországbelitől egészen külön utakon fejlődött magyar nyelv sem jelent számukra megfelelő kommunikációs eszközt a magyarság többi részével való kapcsolatukban, s hogy nemhogy magyar identitástudatuk nincs, hanem évszázadok alatt kialakult kisebbségi komplexusuk van a romániai magyarsággal és a románokkal szemben is. A szerző rávilágít, hogy a csángók „megmentésére” tett kísérletek egy olyan mítoszból születnek, mely feltételez egy bennük immár régóta nem élő magyar identitástudatot, s épp ezért nincs már jogunk beavatkozni a csángók életébe, legfeljebb segíteni jobb életkörülményeik kialakításában a nyelvi és kulturális pluralizmus jegyében.

A kötet igazán színvonalas és a nyugat-európai nyelvészek számára kiváltképp tanulságos tanulmányait olvasva leginkább azt sajnálhatjuk, hogy a térség nyelvi kapcsolatainak bemutatása bizonyos tekintetben egyoldalúra sikerült: a nyolc tanulmányból öt a magyar nyelvvel foglalkozik, ebből is két tanulmány a magyar–szlovák kapcsolattal, ráadásul mindkettő magyar nézőpontból mutatja be a kérdést, míg a szerb és a horvát nyelv hasonlóan kényes viszonyát például mindkét szemszögből. Hasznos lett volna tehát, ha további nézőpontokat, illetve további nyelvi kapcsolatokat is bemutatott volna a kötet.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

A. MOLNÁR FERENC, **Anyanyelv, vallás, művelődés.** AESz-füzetek 4.
Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 1999. (114 lap)

A. MOLNÁR FERENC ismertető könyve korábban már megjelent tanulmányokból, cikkekből álló válogatás. A kis könyv legtöbb írása régi költészetünk,

nyelvünk olyan szavaival, kifejezéseivel foglalkozik, amelyek mára már nehezen érthetők vagy félreérthetők, és tudományos szempontból is magyarázatra szorulnak. Mint a kötet címéből is kiténik, az írások három téma köré csoportosulnak: az egyházi nyelvben és a szépirodalomban előforduló, bibliai eredetű szavak és kifejezések magyarázatai, az első magyar szövegemlékeink vitatott kérdéseire fűződő fejtegetések, végül pedig Balassi műveivel kapcsolatos szó- és szólás-magyarázatok.

A tanulmányokat, cikkeket olvasva azt tapasztaljuk, hogy egy-egy gondolat, egy-egy mára már elhomályosult jelentésű régi szó vagy kifejezés hosszan foglalkoztatja a szerzőt, s témáira olykor vissza-visszatér, újabb tanulmányaiban is példák sorával erősítve meg a korábban elmondottakat. „A Biblia és a magyar nyelv” című írásban több olyan szót, szólást és kifejezést sorol fel, amely a Biblia nyelvéből vált közismertté. Ebben a rövid írásban megfogalmazódik néhány olyan gondolat is — az Ady verseiben felbukkanó „bibliás ihletettség” vagy a *siserehad* szóösszetétel eredete —, amelyeket később önálló cikkben fejt ki. Az „Ifjú szívekben élek” című Ady-vers kapcsán arra mutat rá a szerző, hogy a „Szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény” sorokban hogyan tükröződik az ifjúkori kettős vallási élmény: a református kálvinista hagyományok, iskolák és a katolikus iskolák hatása. A „mint koporsó kemény” a Vizsolyi, a Károlyi-féle Biblia egy kifejezése, amelyben a *koporsó* 'sír, halál' jelentésű, és amit már Ady sem igen érthetett pontosan, különben nem használta volna előtte a *szent sír* szerkezetet. Ez utóbbi pedig Krisztus sírjának a katolikus templomokban húsvétkor való kiábrázolására vonatkozhat (i. m. 47–50).

Hasonlóan részletes magyarázatokkal világít rá a szerző a református énekeskönyvben előforduló, mára már elavult vagy megváltozott jelentésű szavak régi jelentésére: *ural*, rég. 'úrként, uraként tisztel', *tudomány* 'tanulság, tanúbizonyság', *tetem* 'csont', *es(i)k* 'leborul valaki előtt', *engedelmes* 'megbocsátó', *megenged* 'megbocsát, elengedi a bűnt', *hiedelem* 'oltalom', *kétségbeesik* 'kétkedik', *gyámoltalan* 'támasz, segítség nélküli' (i. m. 11).

„Az Ez esztendőt megáldjad... kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről” című tanulmány és a „Jól értjük-e a Himnusz első sorait?” című írás témája szintén azonos gondolatkörhöz kapcsolódik, hiszen Kölcsey Himnuszának első sorai MÉSZÖLY GEDEON és mások szerint összecsengnek az újévi népi rigmussal. A MOLNÁR FERENC szerint azonban az újévi köszöntőben („És a puszták helyek is Bőséggel, ∴: Halmok áhítozódnak Víg kedvvel...”) víg kedvről és minden biznnyal anyagi javakról, bőségről, bő termésről van szó, és csak távoli párhuzama ez a Himnusznak, amelyben viszont a *jó kedvvel* valószínűleg 'kegyesen, szerető indulattal', a *bőséggel* pedig 'bőven, bőségesen' jelentésű (i. m. 15.). A *jókedv* vagy *jó kedv* szónak, szerkezetnek már az 1300-as évektől jelentkezik a protestáns egyházi nyelvben szórványosan még ma is élő jelentése, amelyet a nyelvtörténeti szótárak is számon tartanak: 'kegyelem, kegy, szeretet-

teljes indulat, jóakarát' (i. m. 20). A Jókai-kódexben szereplő és a latin *benevolus* 'jóakarátú' szónak megfelelő *jókedvű* adattól kezdve számos más nyelvemlékből, énekből és különböző egyéb művekből vett példákkal gazdagon adalva bizonyítja a szó fent megadott jelentését (i. m. 20–6). S bár a *jókedvvel* a *megáld* ige vonzataként *-vel* ragos, mégis inkább módhatározói jelentésben 'kegyesen, kegyelmesen, szerető jóindulattal' szerepel a Himnuszban (i. m. 25); a *bőséggel* szót pedig 'böven' jelentésben gyakran használják együtt a *kegyelem*, *irgalom* szóval; vö. 1526: „Az te nagy és *bővséges* irgalmasságodból az ő imádságukat kegyességgel meghallgatván” (SzékK. 161) (i. m. 26).

Az „Isten áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőséggel” sorok tehát a szerző szerint azt jelentik, Kölcsey arra kéri az Istent, hogy a magyarságot kegyesen, kegyelmesen (szeretetteljes indulattal) és bőségesen áldja meg. Mindezt többek közt arra értheti, hogy a Himnusz, alcíme szerint is, a magyar nép zivataros századaira tekint vissza, s benne Kölcsey mintegy visszahelyezi magát a múltba; és nyelviileg is archaizál (i. m. 27).

És hogy ma is gyakran ismétlünk, mondunk vagy éneklünk olyan szavakat vagy kifejezéseket, amelyeknek pontos jelentését nem ismerjük, vagy nyelvtani szerkezetükön nem gondolkodunk el, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az apostoli hitvallásban előforduló *halottaiból* szó, amely a hiszekegy „szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* feltámadta, felméne mennyekbe...” szövegrészletéből kiválva kelt önálló életre. Petőfinél például a következőképpen: „Iluska porából nőtt ki az a rózsza, / Így *halottaiból* őt föltámasztotta”. Itt a szó jelentése 'halálból, halálából, holt állapotából' (i. m. 29). A szó jelentése és grammatikai alakja közötti kapcsolat azonban rendhagyó. A *halottaiból* szóban szereplő birtoktöbbségitő jel ugyanis nehezen magyarázható meg, ha úgy értelmezzük, hogy Krisztusnak vagy másnak a halálából, holt állapotából való feltámadását fejezi ki. A MOLNÁR meggyőzően bizonyítja, hogy a *halottaiból* szó először a *pokol*, *poklok* szóval alkotott birtokviszonyt; tehát a jelentése az volt, hogy Krisztus a pokol halottaiból, azaz halottai közül támadt fel (i. m. 32). A *pokol*-nak ugyanis a régi nyelvben volt 'alvilág; holtak hazája' értelmezése is. A mondat szószerkezeteinek egymáshoz való viszonyában bekövetkezett változását az szintén segítette, hogy a hiszekegyet soronként tagolva mondták. Ezzel magyarázható, hogy a birtokos jelzős szószerkezet (a *poklok halottai*) tagjai eltávolodtak egymástól, s a későbbiekben Jézus nevéhez — akire az előző tagmondatok vonatkoznak —, kapcsolták a *halottaiból* szót (i. m. 35).

A kötetbe foglalt tanulmányok másik nagy csoportja az első szövegemlékekhez fűzött magyarázatokat tartalmazza. A Halotti Beszédnek és első magyar versünknek, az Ómagyar Mária-siralomnak egyes szavait mind a mai napig nem sikerült megfejteni. E rejtélyek közé tartozik az ÓMS két sora: „Tuled ualmun [ɔ: ualnum] [ɔ: ualnam] de num ualallal, / hul yg kynzaffal, / Fyom halallal”, amelyet sokan próbáltak magyarázni, köztük NÉGYESSY, MÉSZÖLY, PAIS,

A. KÖVESI MAGDA és BENKŐ LORÁND. BENKŐ magyarázatát, „Töled el kell válnom (elválnám), de nem ily szörnyű valósággal [?], (de nem ily szétszakítással [?]), amikor így kínoznak (hogy így kínozzanak), fiam, halállal” (ÁrpSzöv. 61) A. MOLNÁR ugyan a korábbinál reálisabbnak gondolja, mégis más megoldást tart valószínűnek, mert a *valál* szó ’valóság’ jelentésére nincs adat. Véleménye szerint a *valál* ’élet’ jelentésű szó illene a versbe (i. m. 60), s ezt rokon nyelvi és nyelvtörténeti adatokkal is alátámasztja annak bizonyítására, miszerint „a Mária-siralmaknak szinte állandó eleme, hogy Mária, esetenként többször is kérve, azért könyörög, hadd haljon meg a fiával együtt, vagy először őt, az édesanyát öljék meg” (66).

A Halotti Beszéd megfejtetlen *feze* szavával más írásaiban részletesebben foglalkozott a szerző. Itt azonban ismét arra mutat rá idegen nyelvi példák segítségével, hogy a *halál* és a *pokol* szinonimákból álló szópár lehet, amely a HB „*ef levn halalnec ef puculnec feze ef mend w nemenec*” szerkezetben is így szerepel, tehát „és lett Ádám a halálnak és a holtak hazájába (birodalmába) szállóknak az ősapja, és az ő egész fajtájának (is)” (70).

„A második magyar vers” című írásban pedig a Laskai-kódexbe 1433-ban bejegyzett ötsoros magyar vers és a Thewrewk-kódexben található ima közötti hasonlóságra hívja fel a figyelmet. Ezt az először napilapban megjelent észrevételét éppen nemrégiben terjedelmes tanulmányban dolgozta ki a szerző. (Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. NytudÉrt. 148. sz. Bp., 2000. 68 l.)*

A kötet végén Balassi verseiből és Szép magyar komédiájából való szavak és szólások magyarázatát olvashatjuk, így a *ferge*, *szentjánosbogár*, *veszek!*, *veszék!*, *jajveszékél*, *vezekél*, *veszekedik*, *malomban hegedül*, *rostában hord vizet*, *jégen rak házat*, *hálóba esik*, *késő sütve*, *köpi a markát*, *nyakán csüng*, *összekap guba göndörrel*, *szárnya alól*, *szeget szeggel* stb.

A. MOLNÁR FERENC szövefjtései, a mikrofilológiai módszerrel is végzett, aprólékos szövegelemzéseik gazdagítják és pontosítják nyelvtörténeti ismereteinket. Mindig meggyőző példaanyaggal illusztrálva tárja elénk egy-egy szó mára már elhomályosult jelentését, a mai beszélő számára furcsának tűnő szerkezeteket.

Talán az újabb nemzedék is szívesebben olvas olyan régi verseket és prózai szövegeket, melyeket az itt felsoroltakhoz hasonló, a megértést könnyítő jegyzetekkel látnak el.

A. MOLNÁR FERENC tanulmánykötete az irodalom- és művelődéstörténet számos érdekes részletét villantja fel, s egyúttal ráirányítja a figyelmet arra is, hogy irodalmunk milyen kimeríthetetlen tárháza anyanyelvünk gazdagságának.

RÉVAY VALÉRIA

* Az erről készült ismertetést ld. alább. (A szerkesztők.)

A. MOLNÁR FERENC, **Két régi magyar ima az oltáriszentségről. (A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben).** Nyelvtudományi Értekezések 148. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. (68 lap)

Ennek a tanulmánynak az értékét a szerző utolsó, zárómondata világítja meg találóan: „Laskai Demeter sorai öt és háromnegyed évszázad távolából tanúskodnak arról, milyen lehetett az a nyelv, vallásos érzület és művelődési kör, amelyet mi is megörököltünk” (62). A feltáráshoz vezető út jelentős állomása ez a kötet.

A két párhuzamos imaszöveg kapcsolatainak felfedezése, olvasatuk, értelmezésük, forrásaik kutatása, stiláris értékelésük izgalmas filológiai kérdéseket sejtet. Egymással összevetve sorsuk, helyzetük — a természettudományok kifejezését alkalmazva — *d i v e r g e n s* nek tekinthető:

a) a Laskai Sorok vendégszöveg egy latin kódexben; a magyar tudományosság 1982 óta ismeri; 1433-ben írták le (korábban vagy ekkor keletkezett); Dalmáciában őrzik;

b) a Thewrewk-kódexnek *r é s z e* a 245. lapján található ima; a kódex 1531-ből való; 1843-ban fedezték fel; 1854 óta az Akadémiai Könyvtár őrzi.

P á r h u z a m o s jellegű a két imaszöveg. *K o n v e r g e n s* a tartalmi azonosság, és feltehetően forrásaik is közösek.

A. MOLNÁR FERENC több, korábbi dolgozatát foglalta össze és fejlesztette tovább ebben a tanulmányában. Számos felvetődött kérdésre sikerült meggyőző magyarázatot kapnia, eredményesen vizsgálta a latin előzményeket, és a további kutatások útját is megjelölte. Munkájának felépítése logikus, következetes; feltevéseit, állításait imponálóan gazdag példaanyag támogatja. A bevezető, kutatástörténeti áttekintésben a Laskai Soroknak nevezett nyelvemlék (a továbbiakban: LaskS.) felfedezésének, tanulmányozásának körülményeit foglalja össze: a horvát KRSTO STOŠIĆ figyelt fel rá, s említette meg 1933-ban egy zágrábi folyóiratban. Ez a tény azonban Magyarországon ismeretlen maradt. A dalmáciai Šibenik ferences kolostorában őrzött „Liber Demetrii de Lasko” elnevezésű latin kódex 1433-ból való ötsoros magyar vendégszövegét HOLL BÉLA 1982-ben találta meg újra, s 1984-ben részletesen ismertette. A. MOLNÁR csak szerényen utal arra, ő fedezte fel és írta meg először azt, hogy a ThewrK. 245/123. lapján a LaskS.-kal párhuzamos szöveg van. A két imával több alkalommal MÁTAI MÁRIA is foglalkozott, de — mint A. MOLNÁR megjegyzi — szempontjaik részben eltérőek. A. MOLNÁRT elsősorban a két szöveg párhuzamai, formulái, a latin megfelelőkhöz való viszonyuk, illetve az olvasat, az értelmezés kérdései foglalkoztatják, valamint az Oltáriszentség tisztelete a középkori Magyarországon és annak nyelvi emlékei. S ebből következően kutatja a hajdani egyházi írásbeliség és szóbeliség összefüggéseit.

A. MOLNÁR bemutatja a LaskS. betűhív átiratát (ehhez vö. a kódexlap faksimiléjét is a 38. lapon), majd gondos, minden részletre kiterjedő hangtörténeti indokolással, példák felsorakoztatásával alátámasztva közli az ima olvasatát; s esetenként helyesírás- és jelöléstörténeti megállapításokat is tesz. Ezután sort kerít a szöveg értelmezésére (14–8). Szóról-szóra, szószerkezetről-szószerkezetre haladva, kódexbeli idézetek sokaságával, latin megfelelőekkel támogatja érveit; szükség szerint teológiai magyarázatokkal, fejtegetésekkel kiegészítve. A *tegedet miltathlan ymadlak* szerkezettel kapcsolatban csak a formulák tárgyalásakor (49) szól arról, hogy ez összefügg a kafarnaumi százados szavaival (Máté 8/8).

Jelentés- és művelődéstörténeti vonatkozásai miatt is kiemelkedő az *életnek kenyere* s a *kérlek és unszollak* szerkezetek vizsgálata, és így az imaszöveg háttéréből megvilágítható a régi szertartásokra támaszkodó eskü és a halál idejére való felkészülés imaváltozatainak számbavétele is.

A következő fejezet HOLL BÉLA korábbi vizsgálatait kiegészítve a LaskS. latin megfelelőseit veti egybe egymással és a magyar szöveggel. Ezt követően a LaskS. vers mivoltát bizonyító érveket sorakoztatja fel a szerző. Ezek: a sorokba való rendezés, a sorok azonos szótagszáma, a belső rím és az ismétlődő, párhuzamos részek. Ebben a szakaszban talán többször is lehetett volna hivatkozni HORVÁTH JÁNOS két alapvető művere: „A magyar irodalmi műveltség kezdetei”-nek „A kolostori irodalom nyelve és versformái” című fejezetére és az ő „Rendszeres magyar verstan”-ára, továbbá még talán a latin filológus „IFJ.” HORVÁTH JÁNOSnak a latin prózaritmus kérdéskörével foglalkozó tanulmányaira is. („A magyar irodalmi műveltség kezdetei” c. HORVÁTH-műre egyébként az itteni említésen kívül A. MOLNÁR másutt többször is utal.) A 26. lapon idézett „valóban költői szépségű versszerű ima”, melyet ma is Úrfelmutatás után mondanak, Szent Ignác fohászai címen a katolikus imakönyvekben most is szerepel (Magyar-latin misszálé. 1944; Hozsánna. 1988), s a hagyomány nyelvileg átformált továbbélését mutatja. Ugyanez az ima például egy 1877-ben jóváhagyott (egyházilag engedélyezett) német imakönyvből:

Die Seele Christi heilige mich,
Der Leib Christi nähre mich,
Das Blut Christi tränke mich,
Der Seite Wasser wasche mich...

(Ein katholisches Andachtsbuch für Alle. Winterberg, Druck u. Verlag v. J. Steinbrenner. 132. — a saját példányomban „Andenken von B. Pest 1883. 20. 8.” bejegyzéssel).

Pontosabb megfogalmazást igényelt volna a 27. lapon a következő mondat: „... az oltáriszentség az áldozáskor az istentisztelet, a mise központi része”. A szentmise egyes részeinek sorrendje: a kenyér (ostya) felajánlása — átváltozta-

tás — Úrfelmutatás — áldozás. A további fejtegetések — a laikus megítélése szerint — gondosak, körültekintőek, filológiai szempontból kifogástalanok, indokoltan óvatosak a szöveg datálását illetően.

Szerteágazó összefüggéseket sejtet és a LaskS.-kal kapcsolatban is további kutatásokra ösztönözheti a vizsgálódót az anyanyelv szerepe az egyházi szertartásokban. Az A. MOLNÁRTól már korábban idézett 1515-ös veszprémi zsinat SOLYMOSI LÁSZLÓ által kiadott határozatai s az „Uram, nem vagyok méltó...” kezdetű, a Máté 8/8-ra épülő ima szép elemzése is jelzik az anyanyelvnek az egyházi szertartásokban betöltött és egyre erősödő szerepét (ld. 31, 49–51). Ennek a ténynek nem csupán egyháztörténeti, de nyelvtörténeti jelentősége is van.

A szerző a mise liturgiáját tárgyalva ide iktatta a Credóban is meglévő *halottaiból* szóhoz fűződő megállapításait, feltevéseit is (32–3). Ez csak tömör összegzése a másutt részletesebben kifejtett nézeteinek (A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaiból*): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS. Szeged, 1999. 121–32). Ez az írás felépítésében, módszerében, széles filológiai háttérével és meggyőző fejtegetéseivel a kötet legkiemelkedőbb tanulmányainak egyike.

A következőkben A. MOLNÁR a LaskS. és a ThewrK. párhuzamos szövegét mutatja be, veti egybe, és közli a fakszimilét is (38–9), majd sort kerít — a talán legérdekesebbnek tekinthető — összehasonlító stilisztikai vizsgálatra (40–6). Kódexekből idézett példákkal, középkori latin himnusz-szövegekkel kiegészítve sorra veszi a jellegzetes szerkezeteket: *Krisztus teste, édesség ~ üdvösség ~ idvesség* stb. A magyar szövegekben halmozás, a jelzős szerkezetek bővítése figyelhető meg. Ez a kutatóktól tipikusnak tekintett bővítési módszer az ismétléssel és a fokozó értékű jelzőkkel együtt retorikai eszközként — ezt én teszem hozzá — a szóbeli előadás szolgálatában a figyelem fenntartását és az emlékezetbevést is szolgálta (vö. H. F. PLETT, Einführung in die rhetorische Textanalyse⁴. 1979. 33 kk).

Hasonló, jelentéstani, szóhasználati egybevetéseket foglal magában a két imádság formuláit, sajátos kifejezéseit vizsgáló fejezet. Ezek a szerkezetek, fordulatok hosszú, különleges utat tettek meg. Amikor a kutató elindul egy adott korhoz és részben nyelvhez is köthető szöveg felől; keresi a párhuzamokat, majd tovább haladva az előzményeket (latin, esetleg görög vagy héber szövegek) vizsgálva különféle források nyomára bukkan. Ezeket vehették át, alakították az imák, énekek, kódexek írói és másolói a saját nyelvükre a középkor századaiban; szabadabban fordítva, mint a szigorú (fordítási) szabályokhoz kötött bibliai szövegeket, mintegy belecsempészve-lopva a korabeli „világi” szóhasználat elemeit is. Fáradságos, lépésről-lépésre haladó, tapogatózó ezek kutatása: források egybevetése, a latin szövegek gyakran még nem is tisztázott kapcsolata a magyar kódexek fordulataival. És — s ez talán még érdekesebb — a fordulatok tovább élése, a változatok gyarapodása, szerteágazása; majd újbóli felbukkanása protes-

táns imákban-énekekben és „beépülésük” a világi költészetbe — azaz: az irodalom nyelvének alakításába. Mindezt a sok türelmet igénylő, mikrofilológiai munkát sok invencióval, mintaszerű gondossággal végezte A. MOLNÁR FERENC (vö. a *méltalant* — *méltass*; *halálom idején*; *élő kenyér*; *örök öröm*; *kérlek és unszollak*; *lelkem, testem tisztítsad* formulák, sajátos kifejezések tárgyalását).

Az olvasó szerény észrevétele: ezeket a jelentéstörténeti, stilisztikai szempontból fontos és értékes megállapításokat talán tömöríteni is lehetett volna, hiszen egyes részleteik már a tanulmány elején felbukkannak (a LaskS. értelmezése, latin párhuzamai c. részekben).

Úgy vélem, a dolgozat értéke nem csupán a felfedezés, a gondos feltárás, a mikrofilológiai munka, hanem az is, hogy hangsúlyozza és tovább erősíti azt a véleményt, amit többek között HORVÁTH JÁNOS vallott: a régi magyar egyházi írásbeliség mellett — és annak talán előzményeként — jóval gazdagabb és kiterjedtebb volt az egyházhoz köthető speciális szóbeliség is. S ez a világi irodalom nyelvének előmunkálataként annak alakításához, majd ciszolálásához is vezetett.

A felsorakoztatott gazdag bibliográfia is A. MOLNÁR FERENC alaposságát dicséri. Kutatásait — ezt szintén hangsúlyozzuk — mindvégig a tudós elfogulatlanságával, tárgyilagosságával végezte.

HORVÁTH MÁRIA

JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, **Balassi-szótár.**

Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debreceni Egyetem BTK
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000. (622 lap)

A XX. század elején jelent meg az első olyan magyar munka — Mikszáth Kálmán írói életművének nyelvéből —, amely írói szótárnak tekinthető (RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., 1910). Tudománytörténeti időmérték szerint is sokára, 1972-ben — ténylegesen 1973-ban (BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Bp., 1979. 95) — követte ezt a Juhász Gyula líráját feldolgozó szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Bp., 1972). A Petőfi Sándor-i teljes életmű szótárának kiadása ugyancsak ekkortájt indult megfelelő elméleti előkészítés és a korábbi (nemzetközi) tapasztalatok alapján (PSz. I, 7). Arany János Toldijából is készült szótár (PÁSZTOR EMIL, Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Bp., 1986), Katona József egy drámájából szintén (BEKE JÓZSEF, Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szó-

készlete. Kecskemét, 1991). A Balassi-szótár — a kiadvány saját rövidítése szerint: BalSz. — készítőinek tolla alól került ki a Csokonai Vitéz Mihály színműveinek nyelvéből készített szövegszótár és adattár (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, Csokonai szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. Debrecen, 1993). Megemlítendő még a Jókai Mór műveinek kiadásához készült írói szótár is (BALÁZS GÉZA et al., Jókai-szótár A–K, L–Z. Bp., é. n.).

JAKAB LÁSZLÓ és BÖLCSKEI ANDRÁS munkái már bő két évtizede a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár”-nak nevezett sorozatban jelennek meg, vagyis kizárólag képletesen értendő, hogy tolluk alól kerülnek ki e munkák. Erre azért érdemes kitérnünk, mert részben magyarázatul szolgál az írói (és nem csupán írói) szótárak örvendetes sokasodására, hiszen a századunk vége felé használható technika a korábbiakhoz képest rendkívül meggyorsítja a szótárírás rabszolgamunka jellegű részét. Az írói szótárakról írt monográfiájában BENKŐ LÁSZLÓ még arról ír (102–6), miféle kérdéseket jelent, hogy a gépeknek nincsenek írásjeleik, nem tudnak különbséget tenni kis- és nagybetűs írás között, hogy különféle nehézségekkel jár az adatoknak lyukkártyára való áttétele stb., sőt példát mond arra is, hogy a korabeli (1960 utáni évekbeli) gépi feldolgozással is hét évbe telt egy konkordancia-szótár elkészítése. Napjainkra a számítógépekkel végzett munkának az efféle hátrányai teljesen megszűntek, illetőleg számos új lehetőség született az ilyen tevékenységekben, amelyek révén a szótárkészítésben bizonyos előnyös változások is tapasztalhatók. Mindenesetre a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” — amelyet JAKAB LÁSZLÓ szerkeszt — 1978 óta, a Jókai-kódex ábécérendes adattárának megjelenése óta őrzi a sorozatnévben a *számítógépes* szót bizonyára a (debreceni) hagyomány miatt, hiszen a régi, cédu-lázásos eljárással aligha van értelme hozzálátni efféle munkának. (A debreceni, számítógépet használó nyelvészek immár maguk is meg-megemlékeznek a számítógépes ősidőkről; jelesül Jakab Lászlóról PAPP FERENC: MNyj. 38: 323–4.)

A BalSz. nem a kritikai kiadást, hanem a Szépirodalmi Kiadónál 1986-ban megjelentetett verskiadást és ugyancsak e kiadó által 1990-ben kibocsátott „Szép magyar komédia” szövegét használja. Ezeknek a kiadásoknak a használatához indoklásul az ECKHARDT SÁNDOR által szerkesztett kritikai kiadás óta eltelt csaknem fél évszázadnyi idő Balassi-filológiájának fejlődését, illetőleg az újabb, KŐSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA által gondozott, már-már kritikai kiadással fölerő, gondos, megbízható és következetes szövegközléseit említik (6–7). A teljes Balassi-szókincs feldolgozása érdekében a szótárhoz két függelék tartozik, ezekben a költő leveleinek, illetőleg két fordításának (Füves kertecske, Tíz okok) szóalakmutatóját adják közre. A leveleket STOLL BÉLA 1974. évi kiadása alapján, a fordításokat (nem lévén frissebb, illetőleg átírt megjelenésük) a kritikai kiadás alapján dolgozták föl.

A feldolgozás jellegéről szólva a szerzők elmondják, hogy a BalSz.-t írói értelmező szótárnak szánták, vagyis Balassi Bálint szavainak, kifejezéseinek, az általa használt szólásoknak a jelentését határozták meg, stilisztikai minősítések-től eltekintettek. A szócikkekben megadják a jelentés mellett a szófaji besorolást, jelzik az esetleges idegen szavakat és a szó előfordulásának számát.

Maguk a szócikkek három részből állnak. A szócikkfejből olvasható a címszó szófaja, továbbá az előfordulások száma. Az idegen szavaknak — nem tudhatni, miért — nincsen meg a szófaji minősítése, viszont eredetüket (úgyszintén előfordulási számukat) közlik. Ezután következik a jelentés vagy jelentések megadása, végül szerepelnek azok az adatok, amelyek az előző részben nem szerepelnek. Utalnak e részben arra is, ha a szó összetétel, illetőleg igekötős változata vagy változatai vannak. Vannak a szótárnak utaló szócikkei is, amelyek a szótár használatát természetesen nagy mértékben segítik.

Címszóként szerepel minden egyszerű, összetett és képzett szó, tehát a ható ige, a szenvedő ige, a segédige, az igenév és a többi általában mai helyesírással írva (8). Hogy kitűnjék Balassi nyelvének egyéni jellege, általában megtartják a szótárírók a Balassi által használt (írás)alakzatokat, legalábbis a forrásként használt kiadványokéit, hiszen ezek némelyike a költő szöveganyagában csak így van meg, vagyis ezeknek ismeretében keres(het)i a szótárhasználó. Ezzel kapcsolatban azt írják, hogy a forrásszöveget kiadók „mikrofilológiai munkájának eredményeképpen a rekonstruált szöveg megközelíti a költő műveinek eredeti hangalakját”. A „hangalak” kifejezés itt nehezen fogható el, hasonlóképpen a Csokonai-szókincstár előszavában sem: „A címszavakat mai helyesírással közöljük, megtartjuk azonban az írótól használt hangalakot” (JAKAB-BÖLCSKEI CsokSz. I, vi). — Általában tehát a mai köznyelvi alak utaló címszó lesz, például a *selejt* utal a *slejt* (‘dísztelen, egyszerű’ jelentésű, egyetlen előfordulású) szóra. Ha a címszó alapalakja több változatban is megvan, a változatokat a szócikkfejből tüntetik fel (*boldog* ~ *bódog*). Ha szükségesnek látszik, ezekben az esetekben is alkalmaznak utalószavakat. Nagyon hasznos, hogy az összetett szavak utótagjaira is utal a szótár, kívánatos volna — és nem csupán a BalSz.-nak — azt a gyakorlatot követnie a különféle fajtájú összetett szavakkal kapcsolatosan, amelyet KÁROLY SÁNDOR dolgozott ki (RMGI. 23–5). Külön címszóként szerepelnek a személyraggal vagy más ragokkal állandósult főnevek, névmások, határozószók, ragos igealakok, továbbá a mutató névmások határozóragos alakjai.

A szavak jelentésének megadása, mint írják a szerzők, körülírással van meghatározva, vagy ritkábban szinonimával, s a szó egy vagy több példamondatban van szemléltetve. A szöveghelyek számok segítségével kereshetők vissza, megadják a versek számát a használatos kiadásban és a verssor számát is. Külön jelzik (K betűvel), ha a Szép magyar komédiára vonatkoznak a számjelek,

ugyancsak utalnak a komédia nyomtatásos töredékére (N betűvel). Minderről és egyéb részletekről alapos eligazítás olvasható a kiadványban (7–15).

A szótári rész előtt még a szókincs gyakorisági megoszlásáról talál hasznos adatokat az olvasó. 4735 szó fordul elő 38 267 adatban. Több táblázat áll a felhasználó rendelkezésére. Közlik a gyakorisági intervallumok összehasonlítását (1241 előfordulással az *az* névelő áll az első helyen, ezek az előfordulások százalékban 3,2439). Egyébként egyetlen egy *ez* névelő is van, tehát összesen 1242 e névelők száma. Megtalálható a szavak gyakoriságának eloszlási mutatója (abszolút és halmozott gyakorisági értékekkel), a szófajok szerinti megoszlás. Az imént említett névelőkhöz véve az *a* névelőket (94 db) és az *egy* névelőket (123 db) 1459 a névelők összes száma, amely tehát négy különféle szónak az előfordulásaiból adódik össze. Külön táblázat mutatja a kettős és hármas szófajú szavak adatait, illetőleg az idegen szavak előfordulásait (görög, latin, lengyel, német, olasz, török; ne feledjük: reneszánsz költőnk a magyaron kívül hat nyelvet beszélt). — A szövegszintaktika megszabja a mondatalkotás bizonyos eljárásait, amelyek pedig a szóhasználatban jelentenek némi szabályosságot a gyakoriság tekintetében. Ezért követi az abszolút gyakoriság második helyén a névelőket a *hogy* kötőszó 676 adattal, míg harmadik a *nem* módosítószó/mondatszó (a BalSz. műszavait követem), negyedik az *én* névmás (658), ötödik az *s* kötőszó (602), hatodik a *ki*² vonatkozó névmás (581) stb. Az *én* névmás negyedik helye önmagában is figyelemreméltó, azt jelzi, hogy nem szövegszintaktikai okok, hanem nyelvi kommunikációnak egyik alaptényezője, az ún. feladó mint a beszédeseemény egyik tényezője szab meg, az sokasítja meg előfordulását. Részben az első személyre irányuló líra sajátága is megmutatkozik ebben, amely az emotív funkcióval szorosan összefügg (vö. ROMAN JAKOBSON, Hang — jel — vers. Bp., 1969. 223). Bizonyos mértékig az elmondottakat erősíti meg az a tény, hogy Petőfi Sándor életművében az *én* névmás a tizennyolcadik a gyakorisági listában (PSz. IV, 785). Egyébként Petőfi nyelvhasználatában az első hat leggyakoribb adatszámot az *a*² névelő, az *s*, a *nem*, a *hogy*², az *és* vezeti. Csokonai Vitéz Mihály színműveiben — melyekben nyilvánvaló az első személyben való beszéd — ötödik helyen van a gyakorisági listában az *én* névmás 1365 előfordulási adattal (JAKAB-BÖLCSKEI, CsokSz. 580). Némi összevetésül: a XX. század második felének magyar szépprózájából készült szótárban az *én* névmás a 3410 superlexéma között 19 rang értékű, eloszlási százaléka (diszperziója): 95,45 (FÜREDI MIHÁLY-KELEMEN JÓZSEF, A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Bp., 1989. 6).

A szótárban 4735 szó szerepel, ezeket 38 267 adatból dolgozták föl, 2282 szót írt le ezek közül egyszer Balassi, 760-at pedig kétszer, ezek az összes szó hatvan százalékát adják, mindezeknek példamondatai a szótárban a szavaknak csaknem minden előfordulását bemutatják.

A szótár számos olyan egyszer előforduló szóról ad jelentést, mint amilyen például a *füremedt* 'felfrissült' („Mert fáradság után *füremedt* tagokat, Szép harmatos fűvel hízlalod azokat”); a *ferge* 'bolond, eszét veszett' („Legyek *ferge* rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!”); a *haba* 'meghábtorodott, kába' („s mint egy *haba*, úgy járnék az mezőn széllyel”); *berce* 'hirtelen, bolond', ECKHARDT SÁNDOR (Gyarmathi Balassa Bálinthnak Thirsisinek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről szép magyar comoedia. Jegyzetek. Bp., 1960. 114) szerint 'buta?' („Bár ne félt, nem oly *berce!*”); *jungáta* 'sajt-féleség' („jó az sok veszél fejemre, mint az sok légy az *jungátára*”), *kunyorál* 'jár vki után, hogy megtudjon tőle valamit'; *nyúl cimerecske* 'a nyúl mellrésze'; *söle* indulatszó „Haja, haja, söle!”. — Ezekből számos szót tárgyal A. MOLNÁR (NytudÉrt. 83. sz. 378–85; MNy. 72: 308–20; 429–35; MNy. 74: 399–413; MNy. 75: 383–4, 504–12, MNy. 76: 508–12). Ezeknek a szavaknak nagyobb része jelentéstani és egyéb kérdéseket vet föl, a körültekintő értelmezések ellenére marad a nyelvtörténésznek kutatnivaló, például a *jungáta* jelentése sem bizonyos, élelmiszer volta ugyan nem kétséges a SzT. adata szerint sem, de ezen szótár jegyzete is figyelmeztet a bizonytalanságra: „*jungáta* ??’ 1710 k.: a bálmost, botsajtot, *jungátát*, édes tejet igen szerettem [BethÖnél. 130]. Noha hangalakjára és szövegkörnyezetére nézve román eredetű kölcsönszóznak látszik, a román szótárakban nem leljük, és a [Dicționarul Academici Române] köteteit szerkesztő kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkaközösségének nyelvészei sem ismerik e szót.” (A *botsajt* egyébként nem lelhető föl a szótár eddig megjelent kötetében.)

A mai olvasónak hasznosak az efféle értelmezések is: *korpáz* 'szid' („ne *korpázz*, jó asszonyom”); *legel* '[el]emészt' („Dühötöd mérgeddel, kit szerelem *legel*”); *legelő* 'tápláló' („sok vitézt *legelő* [kiterjedt sík mező]”). Egyébként az utóbbi két példa is mutatja, hogy az igeneveket a szótár külön címszóként tárgyalja, a főnévi igeneveket is (vö. *megy*, *menni*; *megindul*, *megindulni*; *meginni*). BENKŐ, Az írói szótár. 131 szerint „természetellenes volna”, ha a főnévi igeneveket különválasztanánk az alapigétől. Bizonyos stilisztikai vizsgálatok esetleg járhatnak el így, vö. BÜKY, Képzalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Bp., 1989. 199 (A *futni* főnévi igenév használati helyzetei [Füst Milán lírájában]), bár J. SOLTÉSZ KATALIN szerint ez sem elegendő indok a szétválasztásra, „A melléknévi igenév gyakran, a határozói igenév olykor önálló lexéma lehet, de a főnévi igenév sohasem külön lexikai egység, hanem a nyelvtani paradigma egyik tagja” (BÜKY, uo. 200–1). Egyébként a segédigék a BalSz.-ban ugyancsak külön szócikket kapnak, abban az esetben is, ha meg is vannak főigeként, például „*fog*¹ i” és „*fog*² si”.

A BalSz.-ban számos helyen az idézetek révén az olvasó elé kerül a költő képzalkotása, képzalkotási módszere. Az egyszer előforduló *kong* 'szól' példanyaga: „Ím, az nagy szerelem miatt búsult lelkem már szinte haraggá lett...

Azért *kong* jajszóval, zúg fohászkodással szegény, nyugalma helyett”; a **lélek harang* alapmetafora folytatása: **a lélek kong* (vö. XX. századból: „S feljött a nap, *kongott* a láthatár, majd megrepedt.” Füst Milán: Emlékezetül). — A szintén egyszer szereplő *liszt* ’porrá tört anyag’ példaszövege: „Mely csoda gyötrellem ez, hogy a szerelem búmra most malommá lett, Hol gabonáját engemet, szolgáját szép Celiával örlet, Sirmam patakja az kereket hajtja, kin *lisztté* létig töret”; e teljes kép alapmetaforái: **sirmam patak — *a szerelem malom — *én, a szép Celia szolgálja vagyok a malomban a gabona — „Sirmam patakja az [malom]kereket hajtja, kin [Celia] lisztté töret”*. A *tűz* szócikkében olvasható: „*Tűzet rak vki szívében*: szenvedélyt/szerelmet kelt” (s versidézet: „fekszik heverve Régen én szüvemben, csak tűzet rak benne”). Petőfi nyelvhasználatában is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak ... Szerelem *tüze* ég fiatal szívében” (PSz. *tűz* 6. a.), „e szív, örök *tüzevel*, Istenséged szent oltára lesz” (i. h.); s megint egy XX. századi felhasználás azt is mutatva, mennyire más szenvedély, érzelm kifejezésére szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tüzei* szívemnek” (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse). — Talán nem érdektelen a *liszt* főnévre visszatérni, minthogy érzelmzése (’porrá tört anyag’) aligha szerencsés, erre a szóra a PSz. ’finom gabonaörlemény’-t ír, bányászati műszóként lehet „Ált. porszerűen apróra, porrá tört, zúzott, mállott anyag” (ÉrtSz. *liszt* 2. a.). A Balassi-képben szereplő *malom* értelmezése a BalSz.-ban: „2. Vízimalom berendezése, amely a kenyérmagvakat őrli”, s a bemutató idézet ugyanaz, mint a *liszt* szócikkében lévő, nem is szólva arról, hogy a költő meg is írja a szövegdarabban lévő metaforákban, hogy miről van szó.

Természetesen a szókincsbeli különbségek mellett nemritkán a mai magyar nyelv grammatikájához képest is található különbségeket. Az *úgymond* ige például tizenegyszer fordul elő a szótár szerint, s mindannyiszor ’így szól(t)’ jelentésben (példaképp: „Mondd meg, *úgymond*, uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan léssen azért szép szeretőm”). A kódexek korától a mai napig is ez ennek az igealaknak a jelentése, noha (szintén a kódexek korától) megkezdődött a mondatszóvá alakulása ’úgyszólván’ jelentéssel (mai használatáról részletesebben: BÜKY: MNyj. 38: 78–89).

A Függelékben van elkülönítve az a gyakorisági szótár, amely a költő verseiből és a „Szép magyar komédiá”-ból készült (469–81). Ebben a leggyakrabban előforduló 1101 szó felsorolása található meg. A gyakorisági helyen kívül a szófaj és az előfordulások száma is megtalálható. A lista természetesen jól használható stíluselméleti és műelemzési célra, hiszen a tartalmi viszonyokat nem jelölő, ún. funkciósavak gyakorisága mellett a kutatás rendelkezésére állnak — kiegészítve a II. számú táblázat adataival (amely a 17–8. oldalakon található) — a nagyobb hírértéket hordozó és kisebb előfordulási számú tartalomsavak, ame-

lyek azt a kognitív anyagot hordozzák, amelyből a Balassi líra (és a „Szép magyar komédia”) felépül.

Ugyancsak függelékként közlik Balassi Bálint leveleinek már fõntebb említett szóalakmutatóját (483–545) és a „Füves kertecské”-ét, továbbá a „Tíz okok”-ét, pontosabban az azokból Balassi által fordított részekéét (547–621). Ebben a szóanyagban szerepelnek a Balassi Bálint által használt titkosírással írott szavak is, így például *dqbaqah* = pénzemet, *qsu* = egy, *tczmx* = hozzák.

A BalSz. értékes tagja a lassacskán gyarapodó-gazdagodó hazai írói szótáraknak, remélhető: eljut a közép- és felsõfokú oktatás résztvevõihez és a régi magyar irodalom olvasóihoz és kutatóihoz.

BÜKY LÁSZLÓ

BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, Sárospatak határának helynevei.

A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 33. sz. Sárospatak, 1997. (288 lap).

KOVÁTS DÁNIEL, **Az abaúji Hegyköz helynevei.** A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek IV. Sátoraljaújhely, 2000. (335 lap)

ÖRDÖG FERENC a földrajzi nevek gyűjtéséről és kutatásáról szóló összefoglalásában már a IV. magyar névtudományi konferencián arról tudósított, hogy „hazánkban nincs olyan megye, amelyben ne gyűjtötték volna össze a földrajzi neveket, illetõleg, ahol ne foglalkoznának összegyűjtésükkel, vagy legalábbis ne terveznék azok összegyűjtését és kiadását.” (MNyTK. 183. sz. 31). Ennek az országos névgyűjtõ mozgalomnak VÉGH JÓZSEF volt az apostola. Az 1997-ben megjelent „Sárospatak határának helynevei”-t neki ajánlották a szerzõk. KOVÁTS DÁNIEL ugyanis az õ iránymutatása szerint kezdte meg a sátoraljaújhelyi járásban a földrajzi nevek gyűjtését, majd a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei gyűjtés megszervezését. A földrajzi nevek gyűjtése azonban ennél korábban, már az 1940-es évek második felében megindult KOVÁTS DÁNIEL jóvoltából, aki az 1960-as évek második felétõl a sátoraljaújhelyi járás földrajzi neveinek, a Hegyköz településeinek névtani feltárásával foglalkozott. A munkába a III. országos ifjúsági honismereti tábor egyik szekciója, valamint a sárospataki fõiskola honismereti szakkörõsei is bekapcsolódtak: az élõ nevek összegyűjtésének céljából terepmunkát végeztek. Ilyen elõzmények után vált a gyűjtés az országos mozgalom részévé. Az 1970-es évek közepén KOVÁTS kijegyezte a sátoraljaújhelyi levéltár kéziratok térképeirõl a történeti helyneveket, majd közel harminc évvel késõbb terepmunkával bõvítette a körvonalazódó névállományt.

Nehézséget jelentett, hogy az 1960-as–1970-es évek adatközlői közül sokan már nem éltek az 1990-es években. „Az abaúji Hegyköz helynevei” (a továbbiakban: Hegyköz) végül 2000-ben jelenhetett meg. A másik ismertető munkát KOVÁTS DÁNIEL BALASSA IVÁNNal társszerzőségben jelentette meg. BALASSA IVÁN CSÚRY BÁLINT tanítványa volt, aki első publikációját névtani témából tette közzé „Szerep helynevei” címmel. 1956-ban a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója lett, s ekkortól kutatta főleg a 17–18. századi Sárospatakra és a zempléni református egyházmegyére vonatkozó forrásokat. KOVÁTS és BALASSA 1994-ben döntöttek el, hogy egymástól függetlenül összegyűjtött névanyagukat egyesítik. Ennek eredményeként készült el a „Sárospatak határának helynevei” című munka (a továbbiakban: Sspatak).

A két kiadvány egyszerre történő bemutatását az indokolja, hogy Sárospatak határának egy része és az abaúji Hegyköz települései földrajzilag érintkeznek egymással. S még érthetőbb eljárásunk, ha tudjuk, hogy e könyvek állomásai annak a végcélnek, hogy „a bodrogi köz *Hosszú-rét*-től a Zempléni hegység északi végpontján, a magyar–szlovák határon emelkedő *Nagy-Milic*-ig terjedő összefüggő terület” történeti helynévi adatai összegyűjtessenek és kiadassanak (Hegyköz 5). E munkálatok közbülső állomásai voltak az alábbi kiadványok is: BALASSA IVÁN, „Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században” (Miskolc–Sárospatak, 1994), NAGY GÉZA, „A magyarországi Bodrogköz földrajzi nevei” (Pácin, 1994), valamint KOVÁTS DÁNIEL, „Sárospatak és Sátorajáújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában” (A Sátorajáújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei III. Sátorajáújhely, 1998) című forráskiadványa, illetve e sorba illeszkedik KOVÁTS készülő műve Sátorajáújhely és környéke helyneveiről (vö. Hegyköz 5–6).

E munkák azonos szerzői szándékkal készültek: azzal a céllal, hogy a két terület lehetőleg minden helyneve benne legyen a kiadványokban, de a nevek öszszes előfordulásának bemutatása nem volt célja a gyűjtőknek. Megfigyelhető, hogy míg a Hegyköz településeinek neve(i) egészen a 11–12. századig visszavezethetők, addig a települések külterületi és belterületi neveire többnyire csak a 19–20. századból találunk adatokat. Ennek egyik oka az lehet, hogy a főként családi levéltárakban fellelhető rendkívüli mennyiségű forrás feldolgozása egy ember számára nehéz vállalkozás, másrészt a feldolgozott források meghatározzák, hogy milyen névtípusra vonatkozó feljegyzéseket találunk bennük nagyobb számban.

A helynevek és a hozzájuk fűződő információk összegyűjtésével és rendszerezésével talán teljesül a szerzők vágya, hogy visszajuttassák oda a tudást, ahonnan való. De nemcsak a helyi lakosságnak szólnak a könyvek, hanem más érdeklődőknek is. A különböző tudományágak képviselői további helytörténeti, néprajzi, gazdaságtörténeti, névtani elemzéseket végezhetnek a feldolgozott adatokat hasznosítva. Az adatgyűjtést és azok közzétételét SZABÓ T. ATTILA szelle-

misége hatotta át abban az értelemben, hogy ő a magyar földrajzi neveknek nagyobb területi egységre kiterjedő, teljességre törekvő, módszeres összegyűjtését fogalmazta meg célként és végezte el jó néhány területre vonatkozóan mintát adva ezzel kortársainak és az utókornak. A nagyobb területi egységre kiterjesztett vizsgálat szándékáról már szóltunk, a teljesség igényének megvalósításáról és a gyűjtés módszeréről még nem. A szerzők a történeti, a közelmúltból való és a mai, élő nevek összegyűjtésére egyaránt törekedtek. Gazdag forrásanyagot használtak föl Sárospatak határának és a Hegyköz történeti helyneveinek bűvárlatához. Évtizedekkel ezelőtt megkezdett gyűjtőmunkájukat folyamatosan végezték. Tekintettel voltak a sárospataki határnak a bodrogi tájegységgel való érintkezésére, s ezáltal a Bodrogi és az azzal tájilag összefüggő Szabolcs megyei Rétköz névadására; valamint az abaúji Hegyköz szomszédos településeinek névadására (pl. a szlovákiai Alsónádasd, Alsómislye, Eszkáros vagy az elpusztult Derzstelke, Rátka, Rednek stb.), mivel azok kölcsönösen befolyásolhatták egymást (Spaták 6). Ezt bizonyítják az írott emlékek, a nyomtatott források és a terepmunkák alkalmával összegyűjtött szóbeli adatközlések is. Több szócikkben is találunk erre utalást (Spaták: *Alsó-Havas, Cser alja, Cserje, Dedej, Kacsató, Korong², Ravasz-homok, Rókás, Varjas* stb.; Hegyköz: Hollóháza külterületén *Nádasd*, Füzérkajata külterületén *Rednek, Rednek-kút, Rednek-patak* stb.).

BALASSA IVÁN és KOVÁTS DÁNIEL az írott emlékek közül Sárospatak határára vonatkozóan városi jegyzőkönyveket, protokollumokat, telekkönyvi iratokat, periratokat, összeírásokat, a zempléni református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveit, vegyes iratokat, urbáriumokat, az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” című helytörténeti folyóirat 1895–1928 közötti, Patakra vonatkozó közleményeit és a Pesty Frigyes-féle országos helynévgyűjtés vonatkozó adatait tekintette át; a nyomtatott források közül pedig a sárospataki és a zempléni periodikákban, helyi kiadványokban megjelent adatokat, 1567–73 közötti dézsmajegyzék-kivonatokat, 17. századi urbáriumokat, 18–19. századi összeírásokat és számos egyéb munkát (ezek jegyzékét a 23–34. oldalakon találjuk). Az abaúji Hegyköz névallományát urbáriumokból, összeírásokból, a Károlyi-levéltár állományából, kataszteri iratokból, kéziratos térképekről, a 19. század közepéről, második feléből való birtokvázlatokból, egykori egyházlátogatások följegyzéseiből, lelkészi és tanítói díjlevelekből, 1933–1947 közötti faluszemináriumi gyűjtések kéziratából, az 1970-es évek gyűjtéseinek felvételi lapjaiból, katonai felmérések nyomán készült térképlapokról, illetve erdészeti térképekről merítette KOVÁTS (25–34). Mindemellett mindkét alkotás elkészítésekor mások — többnyire kéziratos formában hozzáférhető — gyűjtéseit is felhasználták a szerzők.

A vizsgált területek sajátossága, hogy az egykori Zemplén vármegyében fekvő Sárospatak is és az abaúji Hegyköz is határos volt más vármegyékkel. Sárospatak határa terjeszkedése révén Abaúj és Szabolcs vármegyét érintette, míg a Hegyköznek abaúji és zempléni részét különböztették meg. Ezek a tényezők

nehezítették a gyűjtés és az anyag körülhatárolását. Végül a szerzők — vállalva a nehézségeket — Sárospatak határát a telekkönyvinél tágabban értelmezték (Spatak 9). Bevonták a gyűjtőmunkába a 15–20. század folyamán Sárospatakkal egyesített (Végaród, Bodroghalász) és a belőle kivált (Hercegekút, Károlyfalva, Györgyarló, Makkoshotyka), valamint a feltehetően elpusztult (pl. *Kengyel, Abahomok, Ágócs*) településeket is. Sőt a szomszédos településeknek Patak határával érintkező területeit is vizsgálták, mivel a források szerint azokat patakiak is használhatták, és mert „a királyi, földesúri birtokok mindig a város határán túlra terjeszkedtek” (uo.). Bár a Hegyköz határait a természet szabta meg, az I. világháború után az ide számító települések területi bővülése figyelhető meg, s ez a tájegység nevének differenciálását indukálta. A korábbi szűkebb területet ma Felső-Hegyköznek, az utóbb hozzáértett részeket pedig Alsó-Hegyköznek nevezik (Hegyköz 8). KOVÁTS DÁNIEL 18 hegyközi település földrajzi neveit tárja elénk történeti szótárában. Mivel a tágabb Hegyköz egykori zempléni falvai történelmük során Abaújhoz tartoztak hosszabb-rövidebb ideig, bekerültek a szótárba (Vilyvitány, Felső- és Alsóregmec, Hosszúláz stb.). A szerző a földrajzilag a Hegyközön kívül eső Vágáshuta névanyagát is megvizsgálta, mert felismerte, hogy gazdasági kapcsolatai — melyek a névadásra is hatással lehetnek — a Hegyközzel jelentősek voltak. Ugyanakkor Széphalom névanyagát — mivel az ma már közigazgatásilag Sátoraljaújhely város része, s így a készülő kötetbe szervezesebben beleillik — kihagyta (Hegyköz 10).

A „Sárospatak határának helynevei”-ben az adatokat egységes szempont alapján dolgozták föl a szerzők. A forráskritikát és saját véleményüket egymással egyeztetve az adatoktól elkülönítve tüntették föl. „Az abaúji Hegyköz helynevei”-t KOVÁTS egyedül dolgozta föl, de munkáját nagyon sokan segítették, akiket meg is nevez az egyes fejezetek elején. Családtagjainak ajánlja a könyvet, a munkában való részvételüket és támogatásukat ekképp köszönve meg.

A kiadványok felépítése jórészt azonos: a Bevezetés, Forrásaink, rövidítések részeket a Térképek követik. A szerzők a 18. század végétől egészen napjainkig készült térképeket használták fel. Ezek között csak levéltárakban található kézíratos térképek, valamint katonai, kataszteri, turistatérképek, egyaránt előfordulnak. A legtöbb térkép 1 : 25 000 méretarányú, de vannak ennél kisebb és nagyobb felbontásúak is. A térképeken fellelhető helyneveket indokolt esetben erős forráskritikával illették a szerzők (Spatak 8). A helynevek szótára mindkét alkotásban a legterjedelmesebb rész. Ehelyütt célszerű szólnunk a szócikkek felépítéséről. Mindkét könyv szócikkeinek szerkesztője KOVÁTS DÁNIEL volt. A szerkesztő személyének és szemléletének azonosságával is magyarázható, hogy a szócikkek szerkezete mindkét kiadványban azonos, következetes, ezáltal könnyen áttekinthető. Ugyanakkor a szócikkek elrendezése a vizsgált területek jellegéből fakadóan eltérő. Az egyik esetben egyetlen város külterületének helyneveit teszik közzé, a másik esetben pedig a Hegyközt alkotó 18 önálló község bel-

és külterületi helyneveit egyaránt. Ennek megfelelően az utóbbiban a szótári rész 18 fejezetre tagolódik, azokon belül pedig először a településnévre vonatkozó szócikkeket, majd a település belterületi és külterületi neveit találjuk betűrendben. A közszói elemek mutatója, értelmezése szintén megtalálható mindkét műben. Mivel az abaúji Hegyköz névadására érezhetően hatással volt a környező szláv etnikum, valamint a Felső-Magyarországról bevándorló szlovák, kárpát-ukrán telepések, a szlovák közszói elemek mutatója méltán szerves része az abaúji Hegyközről szóló munkának. Végül a települések mutatója a könnyű eligazodást szolgálja. Egy-egy közbülső oldalon további térképeket, légifelvételeket, fényképeket találunk, amelyek elmélyítik a könyvek amúgy is gazdag ismeretanyagát.

A továbbiakban a szócikkek belső elrendezését tekintjük át. Ennek részletezését az indokolja, hogy a szerzők a másutt szokásos közzétételi formákhoz képest több újítást is bevezettek, amelyeket újszerű tipográfiai megoldásokkal is hangsúlyozni kívántak.

A címnév a név köznyelvi vagy köznyelviesített alakja. Ezt követik azok az adatok, amelyeket az adatközlőktől gyűjtöttek a kutatók. A kiejtés szerint írt formákat ■ jel vezeti be. Mellette feltüntették a név *hová?* kérdésre felelő toldalékos alakját. Ezáltal lehetővé tették a helyhatározó ragok sokszínűségének és kapcsolódási típusainak kutatását. Ezt követően a történeti adatokat találjuk ● jellel bevezetve, időrendben felsorolva, azonos forrásban pontos vesszővel, forrásonként | jellel egymástól elválasztva, minden esetben megjelölve magát a forrást is. A név töalakját dőlt betű mutatja. Ebben az egységben időrendi sorrendben kapnak helyet a Pesty-féle adatok P-vel jelölve. A térképekről gyűjtött anyag □ jel után található. A szerzők a # jelet követő római vagy arab szám feltüntetésével utaltak arra a térképre, amelyen lokalizálható az adott földrajzi név. A lokalizálásban sokat segített a szerzők helyismerete, a helyi adatközlők tájékoztatása és a sok-sok feldolgozott térkép (Spatak 7). ■ jel után információkat kaphatunk magáról a helyről, nevének etimológiájáról, népi magyarázatáról, illetve a helyszíni régészeti kutatások eredményéről (Spatak: *Apró(-)homok*, *Baksa-homok*, *Szent Vince* stb.). Itt közlik a szerzők saját megjegyzéseiket: utalnak a párhuzamos névadásra (Spatak: *Kengyel*), a tapadásos jelentésváltozásra (Spatak: *Keskeny*), a címszó tulajdonnévi szerepének vitathatóságára (Spatak: [*Parlag-földes*], [*Pataki erdők*], [*Pataki határ*]); felhívják a figyelmet a téves leírásra (Hegyköz: *Vágáshután Nagypad*), a téves olvasatra (Spatak: *Dyokoy*, *Gyíknyelő*, *Kökény*, *Retel pataka*, *Szulyód*; Hegyköz: Pusztafaluban: *Hegyese* stb.), az olvasat problematikusságára (Spatak: *Viceor* [?]; Hegyköz: Hollóházán *Priszda* [?] *Bresesek* [?]), a téves azonosításra (Spatak: *Mondor-ér-szug* és *Mongor*; Hegyköz: Alsóregmecen *Izrai-féle földek* és Pusztafalu határában *Izra-tó* környéke, Bózsván a *Senyői erdészház* és *Senyői-vadászkastély*), a denotátum azonosságára (Spatak: *Fösvény ere torka* azonos *Sövény* (*Sovány*)-ér-rel; *Apró-*

nyárfás Apró-nyárjas-sal; Hegyköz: Vágáshután Hosszú-patak Kovácsvágási-patak-kal), a homonim nevekre (Spatak: Bodzás¹⁻², Ciróka¹⁻², Újpatak¹ azonos Kis-patak-kal, Újpatak² azonos Józseffalvával), a többjelentésű nevekre (Spatak: Kenderföldek a., b., Körtvélyesi-tó a., b., a név(elem) helyi speciális jelentésére (Spatak: Érfő, Gémes-tó, Haraszt, Macskaszáros, Sarjú-homok stb.; Hegyköz: Felsőregmecen Csapás), a címszó helynévi alakváltozataira (Spatak: Dedej, Kedej, Nyár stb.) stb. A tárgyalt helynév más nevekkel való kapcsolatára a ► jelet követően találunk utalást.

Utoljára e könyvek hiánypótló jellegét hangsúlyozzuk. Mivel a szóban forgó földrajzi területek helyneveinek közzététele előzmények nélküli, értékük felbecsülhetetlen. A szerzők feldolgozási módszere is példaértékű a helynevekkel foglalkozók számára.

R. TOMA KORNÉLIA

BÍRÓ FERENC, **Körösladány helynevei.** Körösladányi Hely- és Népismereti Dolgozatok 1. Líceum Kiadó, Eger, 1999. (177 lap)

Adatokban igen gazdag, módszeresen megszerkesztett kiadvány jelent meg BÍRÓ FERENC tollából, amely a Békés megyei nagyközség, Körösladány történeti és mai helynévanyagát dolgozza fel.

Mint a szerkesztői előszóból megtudjuk, a kiadvány első kötete a körösladányi önkormányzat által tervezett helyismereti sorozatnak, melyben szándékuk szerint a település helyismeretét és -történetét részterületenkénti feldolgozások megjelentetésével kívánják közkinccsé tenni, távlati célként akár egy összegző monográfia létrehozásának reményében is. A sorozat szerkesztői BÍRÓ FERENC és MEZŐ ZSIGMOND. A bevezetőben megismerkedhetünk Körösladány nagyközség elhelyezkedésével, földrajzi viszonyaival. Mivel a falu közvetlenül a Sebes-Körös mellett épült, életét, történetét erősen meghatározta a folyó közelsége. Ezért a földrajzi viszonyok bemutatása részletesen kitér a korábbi, a folyó- és belvízszabályozások előtti állapotokra is a korabeli forrásokból vett idézetek közreadásával (10–12), a szabályozási munkálatok ugyanis gyökeresen átfomálták a táj arculatát. Mindez első pillantásra inkább helytörténeti, helyismereti, mintsem névtani tanulságokkal szolgálhat, viszont már ezekben az idézetekben is sok helynévvel találkozhatunk, és az olvasó közelebb kerülhet a dolgozat vizsgálódásainak tulajdonképpeni tárgyaihoz.

A kötet forrásjegyzékéből (14–23) kiderül, hogy hatalmas anyagot dolgozott fel a szerző, számos nyomtatott forrást (okmánytárakat, lexikonokat, helység-névtárakat, tanulmányokat), levéltári és irattári dokumentumokat, térképeket. A teljességre törekedve igyekezett az összes történeti nevet összegyűjteni. A szóbeli neveket illetően adatközlőtől egyrészt az 1960-as években végzett gyűjtés idején kapott tájékoztatást, másrészt az 1980-as évek második felében. A kötet helynévanyagának gyűjtése 1989-ben zárult le, de az 1991-es utcanév-változtatások eredménye, illetve több új belterületi név is szerepel a kötetben.

Az Adattár összeállításában a szerző HAJDÚ MIHÁLY „A Csepel-sziget helynevei” című munkáját igyekezett követni. Ennek megfelelően törekedett például a legrégebbi közlés megtalálására, illetve felvett olyan neveket is, melyek laza szerkezetűek vagy körülírásos formák, amit névélettani szempontok indokolhatnak, hiszen ezek később valódi helynevekké fejlődhettek. Az adattár több részre tagolódik, a felosztás területi alapon történt. Először a déli határrész, majd a belterület, aztán az északi határrész térképével és neveivel ismerkedhetünk meg, végül következik a lokalizálhatatlan történeti nevek tára. A lokalizálhatatlan történeti neveken belül is találunk felosztást, a déli külterületre, a belterületre, majd az északi külterületre vonatkozóan, végül a teljesen lokalizálhatatlan nevek következnek. Az egyes területrészekhez térképeket is mellékel a szerző, melyeken a névvel jelölt helyek az Adattár számozásának megfelelően számokkal jelölve találhatóak.

Az Adattár (25–151) névcikkei tehát nem alfabetikus sorrendben következnek egymás után, hanem a helyjelölő sorszámokkal kezdődnek az egy hely egy szám elve alapján, majd a térképi számozás sorrendjében adja közre a szerző az adatokat, az adat előtt évszámmal, magát az adatot a forrásnak megfelelően betűhíven közli, forrásjelzettel ellátva. A névtudomány mellett egyéb tudományágak kutatóira is gondolva a konkrét helynévi adaton kívül egyes névcikkekben egyéb történeti adatok is találhatóak az adott helyre vonatkozóan, sőt ha az a vizsgált név életére vonatkozik, akár hosszabb terjedelmű idézetet is közread a kötet. A népnyelvi alakok lejegyzése fonetikus, megadja a *hol?*, *hová?*, *honnan?* kérdésre felelő alakokat is, és a szerző megjegyzései, magyarázatai, illetve az adatközlők véleménye, népetimológiai megjegyzések csatlakozhatnak az adatközléshez. Végül a térszinformára, gazdasági jellegre utaló rövidítések következnek.

A kötet Adattára magának a nagyközségnek az elnevezésével kezdi a nevek közreadását (27–9). A településnévi adatok a déli határrész neveinek táran belül találhatóak, ami helyett talán szerencsésebb lett volna, hogy a község nevét és a 2. sorszámú szereplő folyónevet (*Körös ~ Sebes-Körös*) külön sorolja fel, hiszen egyik sem sorolható kizárólagosan a község valamely területéhez. A községre vonatkozó első névadat az 1222/1550 évszámmal jelölt *Nadan*. Az adatokat végignézve kiderül, hogy a történeti anyagban előforduló *Nadány* (~

Nadan ~ *Nadam* ~ *Nadany*), *Ladány* (~ *Ladan*), sőt *Ludány* alakok sokáig változnak egymással, sőt még a népnyelvi használat is őrizte a századelőn a *Nadány* változatot. A *Körös* előtag pedig 1564-ben jelenik meg először a településnévben. A helység nevének több korábbi etimológiai magyarázatát is közli a névcikk, például egy 1855-ből való megjegyzés szerint „Elnevezése Ázsiából kihozottnak látszik, miután zsidó s chaldeus nyelven mind *Ladány* mind *Nadány* annyit tesz, mint hüvely, tok” (28). Ezek mellett természetesen a FNESz. névfejtését is ott találjuk. Sajnálatos azonban, hogy kimaradt a felhasznált irodalomból MEZŐ ANDRÁS „Adatok a magyar hivatalos helységnevéadáshoz” című munkája, mely címszóként tartalmazza a község nevét. A település folyójának a neve először 1282/1896 évszámmal szerepel *Keres* formában, a *Sebes* jelző pedig először 1728-ban bukkan fel mellette (29).

Az Adattár intézményneveket, objektumelnevezéseket is közöl (*Új Barázda Tsz, Blau Lajos vas- és edényboltja, Állami Mezőgazdasági Népállomás*), továbbá rengeteg birtokos jelzős, tanyára történő utalást (*Csontos János tanyája, Gubós Földi Imre tanyája*), amit a helytörténeti és esetleg a személynévtani mellett leginkább névélettani szempontok indokolhatnak, hiszen sokszor nehezen tekinthetők ezek valódi helyneveknek.

A kötet végén betűrendes mutató segíti a tájékozódást (152–76), ami különösen körültekintő módon egy-egy helynek nemcsak a különféle neveit tartalmazza, hanem morfológiai, illetve írás- vagy kiejtésbeli változatokat is feltüntetett. További nagy erénye a mutatónak, hogy benne nemcsak a teljes névalakokat, hanem a névrészeket és a névelemeket is megtalálhatjuk.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

Alsófehér megye. Szabó T. Attila Történeti Helynévgyűjtése 1. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001. (204 lap)

Sok évtizedes gyűjtőmunka eredménye lát napvilágot e most induló sorozattal, mely SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtését tartalmazza. Sajnálatos tény, hogy a hallatlan értékű anyag teljességre törekvő és rendszeres megjelenítésére a szerző életében nem kerülhetett sor. Az ő 1987-ben bekövetkezett halála óta további másfél évtizednek kellett eltelnie az első kötet megjelenéséig (ennyi időt vettek igénybe a hagyaték körüli munkálatok, az anyag Buda-

pestre szállítása, a mintegy 35 doboznyi cédula rendszerezése), és ki tudja, mikor fejeződik be a teljes anyag kiadása.

SZABÓ T. ATTILÁnak szívügye volt a helynévgyűjtés, a jelenkori anyag összegyűjtése éppúgy, mint a történetié. Ez az a kutatási terület, melyet szinte egész életében művelt, és ahol nemcsak kiemelkedő eredményeket ért el, hanem napjainkig ható módszereket is kidolgozott. Azt követően, hogy az 1930-as évek elején érdeklődése a helynevek felé fordult, szinte évente jelent meg ilyen témájú tanulmánya vagy önálló kötete (1946-ig, amikor az ilyen jellegű kiadványok közzétételi lehetősége végképp megszűnt Romániában). Ezenkívül több cikkben szólt a helynévkutatás módszereiről, szükségességéről, felhasználhatóságáról. Közismert tény, hogy még fő műve, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” megteremtésének gondolata is a helynévtörténeti célú mindennapos levéltári munka során fokozatosan alakult ki. (Egyébként már a SzT. adatai közé is bekerültek helynevek, olyanok, amelyek kapcsolhatók a címszóban megadott közszóhoz.)

A levéltári kutatást SZABÓ T. ATTILA az erdélyi publikációs lehetőségek lezárulása után sem hagyta abba, sőt mint „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” című cikkében írta, munkaereje és munkaideje jelentős részét a történeti helynévanyag gyűjtésének szentelte (MNy. 54: 503–9). Kutatásaihoz főként romániai levéltárak iratanyagát vette alapul, de — mint akkor kifejtette — gyűjtése korántsem tekinthető lezártnak, mert ő egyéni munkával a levéltári anyagnak csak egy töredékét dolgozhatta fel. Az összegyűjtött hatalmas mennyiségű adat révén azonban előbb említett cikkében már az általa megálmodott helynévtörténeti sorozat, az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” tervéről számolhatott be. E most induló sorozat elrendezésében ezt a tervet követi, azaz a neveket közigazgatási egységenként (egykori megyénként, székenként) rendezi kötetekbe, az egy megyéhez tartozó anyag pedig települési egységenként csoportosítva, a felhasznált források időrendjében szerepel.

Egy-egy szócikk belső szerkezete hasonló a még SZABÓ T. ATTILA által elrendezett és kiadásra előkészített adattárakéhoz (Kalotaszeg helynevei, Gyergyói helynevek, Dés helynevei stb.), azaz tartalmazza a településnév történeti előfordulásai mellett a település határában található rétek, patakok, erdők, szántók, legelők neveit, illetve minden rájuk vonatkozó, tulajdonnévnek is tekinthető körülírást szöveggörnyezettel együtt. Az egyes helynevek (a feldolgozott cédulaanyaghoz hasonlóan) az oklevélrészletekből nincsenek tipográfiaileg kiemelve, mondván: a kutató feladata megállapítani a névtest terjedelmét, elválasztani a közszavakat a tulajdonnevektől.

A szerkesztők követik SZABÓ T. ATTILA gyakorlatát abban is, hogy az eredeti oklevélbeli írásképet megőrizve teszik közzé az anyagot. Arról említést tesznek a kötet bevezetőjében, hogy ennek rekonstruálása a hagyatékot képező kézíratos cédulaanyag alapján nem mindig volt egyszerű feladat, de arról nem szól-

nak, hogy az eredményt az eredeti oklevelekkel egybevetették-e, márpedig ez a filológiai megbízhatóság érdekében talán kívánatos lett volna.

Végezetül néhány szót érdemes ejteni a kötetnek a magyar nyelvészetben, illetve névtanon kívüli hasznosíthatóságáról, alkalmazhatóságáról. A szócikkeken végignézve azt láthatjuk, hogy a részben román lakosságú települések adatai között számos román név is található. Így az anyagnak ez a része minden bizonnyal a román nyelvtudomány szempontjából is különlegesen figyelemre méltó. Másfelől a közzétett és még ezután közzéteendő anyag aligha nélkülözhető egyebek mellett a magyar–román nyelvi kölcsönhatásra vonatkozó vizsgálódásban. Ezenfelül csak helyeselni lehet a szerkesztőknek a bevezetőben vázolt azon elképzelését, hogy az egész anyagot digitális formában is elérhetővé teszik. Ez mindenképpen hozzá fog járulni a gyűjtött helynévanyag jobb felhasználhatóságához.

BÉNYEI ÁGNES

VÖRÖS OTTÓ, Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata.

MNyTK. 211. sz. Budapest, 1999. (58 lap + 14 térképmelléklet)

A magyar névtudományt régóta foglalkoztatja a földrajzi, különösképpen pedig a vízrajzi köznevek problémája. A 19. század végén már PESTY FRIGYES felhívta a figyelmet Magyarország régi vízrajza megírásának fontosságára, s ennek megfelelően a kezdeti feldolgozások elsősorban történeti szempontúak voltak és a tulajdonnevekre irányultak. Úttörő jelentőségűnek tarthatjuk STRÖMPL GÁBORNak azt a vállalkozását, amelynek eredményeképpen 1929-ben az egész magyar nyelvterület vízrajzi közneveit közzétette. Az újabb mérföldkövet a vízrajzi köznevek kutatásában SZABÓ T. ATTILA „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse” (Kolozsvár, 1942) című tanulmánya jelentette, melyben nem az egész magyar nyelvterületnek, hanem annak csupán egy kis részének vízrajzi szókincseit kívánta feltérképezni, ám ezt a teljesség igényével szerette volna elvégezni. A vízrajzi köznevek feldolgozását a későbbiekben megtaláljuk olyan munkákban is, melyek egy-egy tájegység névanyagát mutatják be. Így például BENKŐ LORÁND (A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. sz.) és KÁZMÉR MIKLÓS (Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz.) is külön fejezetet szentelt a vízrajzi köznevek felsorolásának és értelmezésének. INCZEFI GÉZA Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Bp., 1970) című monográfiája is foglalkozik e kategóriákkal, KÁLNÁSI ÁRPÁD a helynevek tipológiai elemzésén be-

lül kerít sort a vízrajzi köznevek nevekbeli szerepének tisztázására (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 152–57).

A vizek a természetnek viszonylag állandó alakulatai, így a megnevezésükre használt köznevek is régóta használatosak, gyarapodásuk egyes felfogások szerint nem jellemző a nyelv szókincsére (vö. INCZEFI, i. m. 77). A nevek nagy része ma is őrzi az évszázadokkal ezelőtti világot, mert a táj és az ember kapcsolatának változásával nem mindig jár együtt a név módosulása is. Ennek ellenére meglepő, hogy — noha mint láthatjuk, vízrajzi szókincsünk régóta foglalkoztatja a névkutatókat —, meglehetősen hiányos képünk van a magyar nyelv vízrajzi köznévkészletéről.

A nyelvföldrajzi vizsgálatoknak szintén nagy hagyománya van a nyelvészeti irodalomban. Legutóbb JUHÁSZ DEZSŐ foglalta össze a kérdéskört, és megállapította, hogy a nyelvföldrajzi kutatás legeredményesebben a hangtani és a lexikai, ritkábban az alaktani és a szemantikai vizsgálattal foglalkozik (Szójelentés-tan és nyelvföldrajz: Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp., 2000. 135). A szóföldrajzi vizsgálat nem tartozik ugyan a szorosabban vett névtan területéhez, a helynevek nyelvjárási sajátosságai azonban lehetővé teszik, hogy ebből a szempontból is vizsgálat alá vonjuk őket. Különösen áll ez a földrajzi köznevekre, melyek gazdag adathozhatósága megelőzi szinte minden más szócsoportét. Igaz ez a mai nyelvre, hiszen helyneveink jó része tartalmaz ilyen elemeket, de érvényes a régebbi korokra vonatkozóan is, mivel például már a korai ómagyar korból is bőven vannak helynévi adataink. KÁLMÁN BÉLA az Árpádok korában 770 víznévben mutatott ki 'folyóvíz' jelentésű közszót (NytudÉrt. 58: 344–350), TÓTH VALÉRIA ugyanebben az időszakban az ország egy összefüggő, kilenc megyéből álló területén megvizsgált csaknem 800 névadat 74%-ában talált földrajzi közneveket (MNy. 35: 122). A mai névanyag bemutatására is történtek kísérletek: KÁLMÁN BÉLA az *ér* — *patak* izoglosszáját rajzolta meg Zala megye területén (i. m. 346), KÁLNÁSI ÁRPÁD szatmári térképlapokat közölt az ottani vízrajzi köznevekről (Benkő-Eml. 321–326), PESTI JÁNOS a *ság*, *ség*, *séd* dunántúli előfordulásait vizsgálta meg a Dél-Dunántúlon (NÉ. 12: 32–53).

VÖRÖS OTTÓ munkájának számos szakirodalmi előzménye van tehát, amelyek eredményeit a szerző jól ismeri. Dolgozata az eddigi kutatások összegzésének is felfogható, bár a szerző ezt különösebben nem hangsúlyozza.

Meg kell említenünk más oldalról azt is, hogy a munka szoros kapcsolatban áll az országos helynévgyűjtő-mozgalommal, amely még az 1960-as években célként jelölte meg a teljes magyar helynévállomány összegyűjtését és közzétételét. A munkálatok Vas megyei részébe VÖRÖS OTTÓ gyűjtőként, közzétévként és ellenőrzőként egyaránt bekapcsolódott, sőt tanulmányokat is közölt a gyűjtőmunkához kapcsolódóan. A konkrét nyelvi anyagot feltáró munkák hitelét erősíti és ezen keresztül értékét is emeli, ha a vizsgálatot végző szakember anyanyelveként ismeri az adott nyelvjárást, birtokában van az ott használatos

szókincsnek. A helynevek esetében az efféle kompetenciát gyakran persze nem lehet számon kérni, de mint látható, VÖRÖS OTTÓ tudományos pályája, előélete alapján maradéktalanul megbízhatunk nyelvi anyagismeretében.

A vizsgált névmennyiségről azt állapíthatjuk meg, hogy az egy névfajtába — itt a víznevekébe — tartozó megyéni helynévallomány még kezelhető mennyiségű adatot nyújt, ugyanakkor már alkalmas lehet általános megállapítások levonására is. Az Ajkai járásra és a göcseji vízrajzi köznevekre vonatkozó vizsgálatot, amelyet szintén elvégzett a szerző, egyfajta kontrollanyag elemzéseként foghatjuk fel. VÖRÖS OTTÓ Vas megye helynevei között több mint négyezer olyan nevet talált, amelyben 90 különféle vízrajzi köznévvé található. Az Ajkai járás és Göcsej 15 ezer nevében csaknem ugyanennyi vízrajzi köznévvé fordul elő, mintegy 2000 névben. A vizsgálat az adott területen teljes kutatópont-hálózatra támaszkodik, és a kontrollanyag bevonásával — lehetőséget adva az összehasonlításra — az eredmények új megvilágításba kerülnek.

VÖRÖS OTTÓ munkája eredetileg kandidátusi értekezésésként készült el 1995-ben, a bírálatok és a vita alapján a szerző módosított a kéziratot, s a kész művet 1999-ben az MNyTK 211. számaként vehettük kézbe. A disszertáció címét (Vízrajzi névelemek onomatodialektológiai vizsgálata) a bírálók javaslatára „Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálatá”-ra módosította. Talán célszerű lett volna legalább az alcímbe megjegyezni azt, hogy mely térséget vizsgálja a szerző, mert ennek híján az olvasó általánosabb érvényű várakozással kezdi forgatni a könyvet.

A vízrajzi köznevek gyakorisága már önmagában is indokolja a beható vizsgáldást, ám e szócsoporthoz maga is rendkívül összetett rendszert alkot. Sokszor nehéz eldönteni egy-egy elnevezésről, hogy a vízrajzi nevek közé tartozik-e, és ha igen, ott milyen alcsoportba sorolható. Nem véletlen, hogy többféle osztályozás született már e rendszer leírására, ami annak bizonyítéka, hogy egyáltalán nem könnyű a vízrajzi neveket egységes kategóriák szerint elkülöníteni.

A dolgozat öt fejezetben tekinti át a vizsgált kérdéskört. Az első három fejezet (Bevezető; Kitekintés; Helynév, jelentéshordozó alapelem, szóföldrajz, névföldrajz) a munka célját, tudománytörténeti háttérét és a terminológiai kérdéseket tárgyalja. A negyedik fejezet (Víznevek és vízrajzi nevek) tekinthető a munka központi részének, az ötödik pedig (Általános tanulságok és eredmények) rövid összefoglalást ad. Kissé aránytalannak tűnik, hogy az első három rész terjedelme csaknem megegyezik a központi egységével. A bevezető részek feszebb szerkesztéssel, összehasonlításokkal talán hatékonyabban készítenék elő az új kutatási eredmények taglalását.

Mint minden névkutatónak, VÖRÖS OTTÓnak is gondja a pontosan rögzített és egységesen használt terminológia hiánya. Ennek megfelelően az általa érintett kérdések kapcsán megpróbál rendet tenni e területen. Sajnos, úgy tűnik, nem mindig sikerrel. Nem tartjuk ugyanis szerencsésnek a *helynév* és a *földrajzi név*

fogalmának szétválasztását, és az előbbinek a mikrotoponimiával való azonosítását. Itt jegyezzük meg, hogy e terminusokról legutóbb BENKŐ LORÁND nyilatkozott, aki — más kutatók megengedő álláspontjától eltérően — a *földrajzi név* és a *helynév* szinonim használatát sem tartja kívánatosnak, és a *helynév* alkalmazását javasolja a kutatóknak (MNY. 94: 254). Hasznosak viszont VÖRÖS OTTÓ-nak a vízrajzi köznevek körülhatárolására tett javaslatai: vízrajzi köznévek azokat a szavakat tekinti, amelyek közszoói jelentése a víz munkájával, az ember, a gazdálkodás és a víz viszonyával, továbbá az általa létrehozott felszíni képződményekkel kapcsolatos (32).

VÖRÖS OTTÓ — mint láttuk — Vas megye több mint négyezer víznevében 90 különféle vízrajzi köznevet talált, amelyeknek összesen 117-féle jelentését tudja bemutatni. A tárgyalt szavakat jelentéscsoportokként elkülönítve találjuk meg a könyvben. Így aki például az *árok*, *fok* vagy *sánc* jelentésére kíváncsi, kénytelen minden csoportban megnézni, vajon szerepel-e ott, és ha igen, milyen jelentésben. Megítélésem szerint érdemes lett volna — akár külön fejezetként — szócikkszerűen, a szótárakban szokásos módon bemutatni a közneveket, az egyes jelentéseket elkülönítve egymástól, így már első pillantásra láthatóvá válna, melyek az egy-, illetve a többjelentésű köznevek. Ezáltal az utalások rendszere is egyszerűsödne.

Az egyes névelemtípusok gyakorisági vizsgálata során a szerző megállapítja, hogy a leggyakoribb a *kút*, a *tó* és az *árok*. Az eredmények magyarázatában történeti szempontokat is figyelembe vesz, ám ezek többnyire ötletszerűek, történetileg nem mindig kellően megalapozottak. Nem tudni például, kinek az állításával vitatkozik, amikor azt írja, hogy „nem igazolható, hogy a *patak* talán a *jó* vagy a *follyó* rovására terjedt volna el ilyen általánosan” (49).

Szóföldrajzi vizsgálat nemigen képzelhető el térképek nélkül. Vas megye vízrajzi közneveinek ábrázolásához VÖRÖS OTTÓ 14 informatív térképet készített. Az elsón a megye népességét szemlélteti, jelölve a horvátok, németek és szlovének által lakott területeket. Számos térkép mutatja az egyes vízrajzi köznevek elterjedését. Az *árok* térképlapján jól látható, hogy a 'vízelvezető' jelentés a megye egész területén előfordul, míg a 'bánya' jelentés a déli vidéken gyakori, és csak szórványosan bukkan fel a 'völgy' és a 'patak' jelentés. A *follyóvíz* kifejezésére 11 különböző vízrajzi köznév használatos a megyében, és a térképen első ránézésre is jól elkülönülnek a gyakoribbak (pl. *patak*, *víz*) a ritkábban használatosaktól (pl. *séd*, *határpatak*). A 13. térképlap összefoglaló jelleggel 12 hangutánzó és onomatopoetikus név (pl. *csorgó*, *kuruttyó*, *zúgó*) előfordulásait szemlélteti. VÖRÖS OTTÓ maga is megjegyzi, hogy a befektetett munka kevésbé tükröződik ezen, mivel viszonylag kevés adatot mutat a térképlap. Valószínűleg technikai okok miatt nem tünteti fel a domborzati viszonyokat, és használja ugyanazokat a szimbólumokat eltérő színben.

VÖRÖS OTTÓ munkájával példát adott egy megye meghatározott földrajzi közneveinek feldolgozására. A szerző folytatásra biztatja olvasóit, a szinkrón és a történeti anyag vizsgálatára, valamint a nem magyar népszerűség névanyagának bevonására. Vele együtt reméljük, hogy hamarosan újabb feldolgozások kerülnek ki a már eddig is bőven összegyűlt helynévtárak anyagából, és e kutatások eredményeképpen idővel átfogó képünk lesz a magyar nyelvterület földrajziköz-név-állományáról.

NEMES MAGDOLNA

A magyar jelnyelv szótára. Szerk. LANCZ EDINA.

Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, Budapest, 1999. (265 lap)

Örömmel üdvözöljük „A magyar jelnyelv szótárát”-t, amely a nyelvtudomány egyik, kevésbé kutatott területén jelent hiánypótló kiadványt. Ilyen jellegű kezdeményezés volt már Magyarországon, a „Siketek képes jelszótára” (Hallássérültek Országos Szövetségének fordítói munkaközössége, Bp., 1985).

E munka többszörös átvétel, hiszen alapjául a Siketek Világszövetségének GESTUNO című szótára szolgál, amelyet a német hallássérültek beszédfejlesztő tagozata dolgozott át. Így a magyar változat jelkincsében a nemzetközi és a német jelnyelvre támaszkodott, ennek okán a hazai siketség sosem érezte igazán sajátjának. A LANCZ EDINA jelnyelvkutató által készített szótár tehát fontos mérföldkő a magyar jelnyelv tudományos elismerésének és a siketek nyelvi kisebbségként való elfogadásának útján.

A jelszótár a halló emberek számára készült a szerzői szándék szerint. Olyan egészséges emberek számára, akik jól feltalálják magukat, amikor egy vak emberrel kerülnek kapcsolatba, hiszen tudják, miként segíthetnek, mert elegendő a megállóba érkező busz számát megmondani vagy átkísérni őt a zebrán. Ám sokan zavarba jönnek, ha siket emberrel találkoznak. A siket ember ugyanis egy olyan különleges nyelvi és kulturális közösségben él, amely a hallók számára első pillanatban az örök csend birodalmának tűnhet. A jelnyelvszótár annak lehet a kulcsa, hogy a hallók megérthessék az „ujjak táncát”, és eltűnjön az idegenkedés.

LANCZ EDINA munkája több, mint szótár. A bevezetőben megismerteti az olvasót a siket és nagyothalló különbségével, figyelmezteti a hallássérültek által pejoratívnak tartott *süket* szó kerülésére, és bevezeti a jelnyelvi alapismereteket. Öröndetes, hogy eloszlatja azt a tévhitet, miszerint a jelnyelv a beszélt magyar

nyelv jelekkel kifejezett formája. A jelnyelvi, mondatszerkesztés markáns különbsége a magyar nyelvtől nyelvészeti szempontból is igen érdekes lehet. A lényegretörő és információban bővelkedő bevezetés jól használható a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvészeti alapoó képzésében is.

A jelnyelv legkisebb nyelvészeti egysége a cheréma, azaz a kézforma. Ez az osztályozó a szóalkotás kulcsa. Ezen alapegység segítségével a már közhasználatúvá vált jelek mellett korlátlan számú újabb szóalak képezhető. A szótár rendezőelvé a cherémákra épít. Elkülöníti és csoportosítja az egyes kézformákat, amelyeket grafikusán is megjelenít. A megkülönböztetés eszközeül számokat és betűket választ.

Az osztályozók mellett feltünteti azok funkcióját, és szemléletes példákkal teszi őket érthetővé. Például:

Kézforma: F.

Funkció: vékony, könnyű tárgyakra és azok megfogására utaló osztályozó.

Példa: zene (vonó), virágot szed, kávét iszik, tű, zokni, ing.

A jól átgondolt csoportosítás megkönnyíti a szótárhasználatot, és lehetővé teszi a kétirányú keresést is. Visszakereshető egy adott szó jelnyelvi megfelelője, illetve egy jel jelentése egyaránt.

A szótár minden jeléhez videokamera és számítógép segítségével vágott képkockákat társít a szerző. Ez a fajta technika ebben a speciális szótárműfajban elengedhetetlenül szükséges, hiszen a jeleket írásban megjeleníteni, a különféle mozdulatok egyidejűsége miatt lehetetlen. Emellett természetesen igen hasznos a kivitelezést segítő írásos magyarázat.

Szemléletes keresztmetszete ez a munka a magyar jelnyelvnek. A szerző mégis mentegetőzik a bevezetőben, mert az eredeti elképzelés szerint egy átfogó nagyszótárt szeretett volna készíteni. Biztató ígéretet kapunk azonban a folytatásra, amely terjedelmében felülmúlja majd a jelenlegit, illetve ismertetni fogja a regionális változatokat is. A mostani kiadás 750 jelre szorítkozik, és ezek is csupán a budapesti nyelvváltozatban szerepelnek. Öndefiníciója szerint egy átlagos műveltségű, középkorú városi siket jelkincsét dolgozza fel, szleng, szakmai zsargon és régies hatású jelek nélkül.

A szótár azokat a hallókat célozza meg, akik szívesen elsajátítanák a siketek jelnyelvét a zavartalan kommunikáció érdekében. Jól feldolgozható anyaga lehetővé teszi, hogy szükség esetén segítőtárs legyen siketek és hallók között (rendőrségen, orvosnál stb.). Mégis kerékkötő gátja lehet önkéntelenül is az átgondolatlanul válogatott jelanyag. Hiányzik például a szótárból a *rendőrség* és a *hivatal* jele. (A *hétfő* jelének hiánya talán csak figyelmetlenségből ered.) Nem található meg az *audiológia* sem, noha itt végzik a nagyothalló és siket emberek hallásvizsgálatát, és itt kaphat a beteg hallókészüléket. Szerepelnek viszont a *kompatibilis*, a *kompetens*, a *laikus*, az *illusztráció* szavak, amelyek a siketek előtt

szinte teljesen ismeretlenek. Az iskolai tantárgyak közül szerepel a *történelem*, hiányzik viszont a *matematika* vagy a *biológia*. Megtalálható a *szociológus* foglalkozásnév, nincs viszont *jeltolmács*. Fellelhető a *média* kifejezés, ellenben a *fax*-ot hiába keressük, pedig igen hasznos segítség a halláskárosodott emberek számára.

Mindezek persze egy úttörő kezdeményezés gyermekbetegségei, nem szabad tehát szigorúan megítélnünk őket. Néhány hiba azonban javításra szorul. Téves az *egér* állatnév és az *Eger* városnév azonos jellel való meghatározása. Nem szerencsés összevonni az *iskola*, valamint az *egyetem* és *főiskola* három különálló jelét, illetve a *leves* és az *Afrika* egymástól szintén igen jól elkülönülő jelnyelvi megfeleelőjét.

Talán érdemes lett volna a régi, még a Hallássérültek Országos Szövetségének égisze alatt megjelent, alap- és középfokú kommunikációs tanfolyamok tankönyveinek jelkincsét feldolgozni szótárformában. Természetesen igaz, hogy más műfajt képvisel egy jelnyelvi tankönyv, mint egy azonos témájú szótár, ez esetben azonban sok apró hibát kerülhetett volna el a szerkesztő, ha visszanyúl a jól bevált oktatókönyvhöz.

Mindezek ellenére köszönet illeti LANCZ EDINÁT és munkatársait, hogy vállalták ezt a roppant nehéz, de nemes feladatot, amely közelebb viheti a hallókat a hazai siketség társadalmához. Bizakodva várjuk a szótár bővített változatát.

MELIS SZILVIA

